

MOLNÁR GÁBOR

A hadkiegészítés fejlődéstörténete az állandó hadseregek korától a tömeghadseregek kialakulásáig (1648–1870)¹**I. rész****(A „régi rend” kora, 1648–1789)****The evolution of military recruitment from the time of the standing army till the formation of the mass army (1648-1870)****Part 1**

„(...) beszéljünk arról a két módról, ahogyan a népek, az ókoriak és modernnek, vitáikat a leggyakrabban, a legmegszokottabban intézték. Az egyik az, amikor a háborút önmagában viselték, azaz abban a pillanatban ragadtak fegyvert, amikor a háború kitört, kiválasztották maguk közül a legfiatalabbakat, a legerősebbeket, a legbuzgóbbakat, a legnevesebbeket (...). A másik mód, hogy állandóan és nagy költségek árán hadsereget tartanak lábon, amelyet békében előkészítenek, fegyelmeznek, kiképeznek a háborúra, és amelyre a nemzetek rábízák védelmüket.” – *Jacques de Guibert*²

Absztrakt

A háromrészes tanulmány a különböző hadkiegészítési módszereket elemzi az állandó hadseregek korától a tömeghadseregek megjelenéséig. A folyamatok

¹ A tanulmány a Prof. Dr. Turcsányi Károly szerkesztésében megjelenő, Turcsányi Károly, Hegedűs Ernő, Bán Attila, Molnár Gábor: „Haderők és hadviselés az előlőttő fegyverek korában” című, a Nemzeti Kulturális Alap által támogatott pályázati munka kísérőtanulmánya.

² A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Zrínyi Katonai Kiadó. 1974. 328–329. o. (továbbiakban A hadművészet.) *Jacques de Guibert* francia katonacsászárból származó teoretikus, tábornok. A 18. század második felében vezető szerepet játszott a francia hadsereg reformjában. Legfőbb munkája, (*Essai général de tactique*) elsőként 1772-ben, Angliában jelent meg, amit utóbb újabb kiadások és fordítások követtek, így a francia mellett angolul és németül is olvasható volt, és még *Nagy Frigyes* is értekezett róla. *Guibert* már vizsgálódott a napóleoni korszakban elterjedő oszlop- és vonalharcászat kérdéséről is, elméleti munkássága pedig az 1791-es francia hadiszabályzatban is visszatükröződött. Személyére vonatkozóan lásd A Hadművészet. 327. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

elsősorban az öt európai nagyhatalom hadkiegészítési rendszerein keresztül kerülnek bemutatásra. A tanulmány első részében az úgynevezett „régí rend” hadseregeinek hadkiegészítési módszerei képezik a vizsgálat tárgyát. Elemzésre kerülnek az önkéntes és a kötelező katonai szolgálat kezdetleges formái, valamint a különböző középkori eredetű kiegészítési módszerek is. A második rész a francia forradalom és napóleoni háborúk idejének hadkiegészítési reformjait, a harmadik pedig a modern tömeghadseregek kialakításához nélkülözhetetlen fejlődési folyamatokat mutatja be.

Abstract

The three-part study analyzes different methods of military recruitment from the age of standing armies until the appearance of mass armies. Processes are presented primarily through the military recruitment systems of the five great European powers. The subject of the first part of the study is a research on the methods of military recruitment of the so-called old regime's armies. There are early forms of voluntary and obligatory military services, and various medieval origin recruitment methods are analysed. The second part of the paper introduces the reforms of military recruitment of the time of the French Revolutionary and Napoleonic wars, while the third part presents the necessary development processes of creating modern mass armies.

BEVEZETŐ GONDOLATOK

A 15. században meginduló „hadügyi forradalom”, mint a hadügyek egészét érintő fejlődés-folyamat egyik legfontosabb elemét az állandó hadseregek megjelenése jelentette. Természetesen már az ezt megelőző időkben is léteztek egységes kiképzéssel felkészített, és állandóan fegyverben tartott hadseregek, így például az ókorban több államalakulat is rendelkezett ilyen jellegű fegyveres erőkkal. Ezek az államok és hadseregeik azonban a történelem színpadáról egytől-egyig letűntek, a széthullott ókori birodalmak romjain felépülő középkori világban pedig, a visszaesett gazdasági és demográfiai viszonyokból következően, állandó hadsereget fenntartani lehetetlennek bizonyult. Az uralkodói testőrségeket és a kis létszámú várőrségeket leszámítva a középkori államok gyakorlatilag nem rendelkeztek tényleges haderővel, így a háborúkat csak alkalmi jelleggel, egy-egy hadjárat idejére szervezett seregekkel vívták. Mindez jelentősen kihatott a korabeli hadviselésre is. A háborúk térben és időben is rendkívül korlátozottak voltak, egységes kiképzés pedig nem volt.³ Csak a 15. század második felétől érzékelhető igazi változás a hadügyek tekintetében, miután Európa népessége és gazdasága növekedni kezdett. Ennek köszönhetően az ural-

³ <http://193.224.76.4/download/konyvtar/digitgy/20021/alt/veszprem.html> (Veszprémy László: Hadügy a kora középkori Nyugat-Európában. In: Nemzetvédelmi Egyetemi Közlemények. 2002. 6/1. 185–196. o.)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

kodók bevételei is gyarapodtak, akik hatalmuk megszilárdítása, és külpolitikai érdekeik hathatósabb érvényesítésének érdekében, zsoldoseregeket fogadtak fel.⁴ A zsoldosok szerepe a hadviselésben is meghatározónak bizonyult. A középkori nehézlövesség rohamainak leginkább ellenállni képes zárt gyalogsági négyoszogalakzatok megfelelő harcászati alkalmazása ugyanis már alaposabb kiképzést követelt meg, ami a zsoldos csapatok állományának huzamosabb ideig történő egyben tartását követelte meg.⁵ Még hatványozottabban jelentkezett ez az igény a tűzfegyverek megjelenését követően; a kezdetleges lövegyverek lassú tűzgyorsaságuk, valamint a csak a 18. század elejétől elterjedő szuronyhasználatának hiányában, ugyanis még nem voltak alkalmasak arra, hogy tűzerejükkel visszavessék a lovasság rohamát. Ebből kifolyólag a „lövészeket” még nem lehetett önállóan alkalmazni, azok a pikás gyalogság védelmére voltak utalva. A nem egységes fegyverzetű, de közös harcászati egységekbe szervezett gyalogság együttműködése így még alaposabb kiképzést követelt meg.⁶ Ilyen körülmények között tehát politikai és harcászati szempontból is szükségessé vált, hogy az uralkodók saját, csak hozzájuk hű hadsereggel rendelkezzenek. Az addig független és így nem megbízható zsoldosvezéreket ezért idővel kiiktatták a katonai hierarchiából, helyükre az uralkodók léptek, a zsoldoseregek pedig fokozatosan állandó hadsereggé alakultak át.⁷ A folyamatok az egyes országok tekintetében természetesen különböző időpontokban zajlottak le, de összességében megállapítható, hogy az utolsó olyan nagy európai konfliktus, amelyet még többnyire zsoldos seregekkel vívtak, a *harmincéves háború* (1630–48) volt. Ezt követően válik általánossá az a nézet, hogy a saját, állandó hadsereg fenntartása a jövőbeni háborúk megvívásához már nélkülözhetetlen, így tanulmányunk kezdetét is ehhez a szimbolikus időponthoz kötjük.

1. A HADKIEGÉSZÍTÉS TÁRSADALMI ÉS JOGI KERETEI

Napjainkban az egyes országok haderejét, attól függően, hogy hadkiegészítésük milyen módon történik, önkéntes vagy sorozott haderőként definiáljuk. Előbbiek személyi állományát a katonai szolgálatra önként jelentkezőkből, utóbbiakét pedig a vonatkozó jogszabályokban lefektetett általános hadkötelezettség alapján sorköteles katonai szolgálatot teljesítő egyénekkal töltik fel. Lényeges szempont azonban, hogy az elnevezések még napjainkban is inkább csak a fennálló hadkiegészítési rendszer éppen aktuális gyakorlatát tükrözik, hiszen az önkéntes alapon szervezett haderők esetében is létezhet általános hadkötelezettség, amit azonban ez esetben csak jogszabályban meghatározott körülmények között

⁴ A hadművészet. 29–36. o. A szöveggyűjtemény bevezető tanulmánya Rázsó Gyula munkája.

⁵ Uo. Az előltöltő fegyverek és a harcászat korai összefüggéseiről bővebben lásd Turcsányi Károly – Hegedűs Ernő: A tűzesség szerepének átalakulása az ipari fejlődés hatására a 18–19. században. I. rész. In: Hadtudományi Szemle. 2013. VI. évf. 6. szám. 49–59. o. (továbbiakban Turcsányi – Hegedűs 2013.), Turcsányi Károly – Hegedűs Ernő: A gyalogság szerepe az előltöltő fegyverek korszakában (1648–1866). I. rész. In: Hadtudományi Szemle. 2014. VII. évf. 3. szám. 70–111. o. (továbbiakban Turcsányi – Hegedűs 2014.)

⁶ Vö. Turcsányi – Hegedűs 2014. 71–72. o.

⁷ A hadművészet. 41–45. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

foganatosítanak, és élnek ilyenkor az állampolgárok sorkatonai szolgálatra kötelezésével.⁸ Mindemellett pedig szinte minden modern államban léteznek olyan egyéb, a honvédelemmel összefüggő kötelezettségek, amelyek nem feltétlenül jelentenek ugyan fegyveres szolgálatot, de lehetővé teszik, hogy az adott állam szinte valamennyi humán és anyagi erőforrását az ország védelme érdekében igénybe vehesse.⁹ Mai modern fogalmaink használata korszakunk nagy részében azonban csak fenntartásokkal kezelhető, napjaink polgári be rendezkedésű államaiban ugyanis kézenfekvő, hogy az egyének a törvény előtt egyenlőnek számítanak, vagyis azonos jogok és kötelezettségek vonatkoznak rájuk, és ez alapján mindenki vel szemben érvényesíthető, hogy a jogszabályok által előírt kötelezettségeit – jelen esetben had- és honvédelmi kötelezettségeit – annak megfelelően teljesítse. A középkori hierarchikus társadalmi struktúrából és gondolkodásból sok mindent „megöröklő” 17–18. században azonban ilyen elvek alapján rendezni a hadkiegészítés kérdését gyakorlatilag lehetetlen volt.¹⁰

A középkori társadalomelméletben az embereket még funkcionálisan elkülönítve, rendeltetésük alapján különböző csoportokba, úgynevezett „rendekbe” (*ordo*) sorolták, amely alapján eltérő jogok és kötelezettségek illették meg őket. Ebben a tipikus rendi tagolódásban a négy fő rendet a dolgozók, vagy földművesek (*laboratores, agricultores*), a városi polgárok (*burgenses*), az imádkozóknak nevezett (*oratores*) egyházi személyek és a hadakozók (*bellatores, pugnatores*) rendje alkotta.¹¹ A hadviselés tekintetében meghatározó „hadakozók” rendje többségében hűbéres lovagokból állt, akik fegyveres szolgálata hűbérukkal szemben ugyan kötelezettségnek számított, ezért cserébe azonban olyan, a társadalom többi tagjától eltérő jogok illették meg őket, amely alapján ez a kötelezettség mégis inkább a kiváltság irányába látszott elmozdulni.¹² Természetesen nem minden fegyveres volt hűbéres, vagy a hadakozók rendjének tagja, így léteztek „átmeneti csoportok” is, de összességében megállapítható, hogy ezeknél is érvényesült az elv, miszerint a fegyveres szolgálatért cserébe valamilyen személyre szóló, vagy kollektív kiváltság illette meg az érintetteket. Egyedüli kivételt ez alól csak azok az archaikus népfelkelő intézmények jelentettek, amelyek a szokásjog közvetítésével még a népvándorlás korából maradtak fenn, és végső soron lehetővé tették, hogy háború esetén az uralkodók valamennyi alattvalójukat hadba hívják. Fontos szempont azonban, hogy ezek a népfelkelő intézmények is még azon az elven nyugodtak, hogy a közösség szabad jogállású tagjai kötelesek ilyenkor hadra kelni, míg a középkorban ugyanez már a korábbi szabadságát elvesztett egyénekre is

⁸ Ilyen például a jelenleg is hatályos, a *honvédelemről, és a Magyar Honvédségről, valamint a különleges jogrendben bevezethető intézkedésekről* szóló 2011. évi CXIII. törvényünk is; <http://net.jogtar.hu/jr/gen/getdoc2.cgi?dbnum=1&docid=A1100113.TV>.

⁹ Hadtudományi Lexikon (A–L). Magyar Hadtudományi Társaság, Budapest 1995. 563–564. o.

¹⁰ Mjøset, Lars – Van Holde, Stephen (ed.): *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces*. Comparative Research Studies. Vol. 20. 122–124. o.

¹¹ Katus László: *A középkor története*. Pannonica-Rubicon. Budapest, 2001. 243. o.

¹² Hajdu Tibor: *A hadkötelezettség és a haza védelmének eszménye a soknemzetiségű Monarchiában*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 2003/1. sz. (32–38. o.) 32. o.

kiterjedt.¹³ A hadra kelők egyes csoportjai számára ezért a fegyveres szolgálat teljesen eltérő jelentéssel bírt. A szabadságában korlátozott jobbágy számára ez csak terhei fokozását, a szabadparasztság számára viszont ősi szabadságával együtt járó, természetes kötelezettséget jelentett.¹⁴ Bár az állandó hadseregek megjelenésével háttérbe szorult a kiváltságok és az előjogok, illetve a személyes szabadság és az alávetettség kérdése, a fennálló társadalmi-gazdasági struktúrákat azonban nem lehetett egyik napról a másikra felszámolni, és így a régi rendszer számos eleme élt együtt, illetve épült be az állandó hadseregek által teremtett új hadügyi környezetbe, ami természetesen visszatükröződött a különböző hadkiegészítési rendszerek tekintetében is.

2. A 17-18. SZÁZADI HADKIEGÉSZÍTÉSI MÓDSZEREK FŐBB TÍPUSAI ÉS JELLEMZŐIK

2.1. AZ EZREDTULAJDONOSI TOBORZÁS

Az önkéntes hadkiegészítés tipikus 17–18. századi formája az ezredtulajdonosi rendszer keretein belül működő toborzás volt. Magának az ezredtulajdonosi rendszernek a gyökerei a 15–16. századi zsoldoseregek idejébe nyúlnak vissza.¹⁵ Ezek élén a teljes sereg felett tejhatalommal rendelkező zsoldosvezérek álltak, akik széleskörű jogosítványokat a legfőbb adminisztratív egységek, az ezredek élén álló ezredesek által gyakorolták, akiket ezért idővel az ezredek „tulajdonosaként” (*Inhaber, Proprietor stb.*) kezdtek számon tartani.¹⁶ Az ezredesek „hatalma” később, az állandó hadseregek felállítását követően is megmaradt, mindössze csak a forrás változott; az már nem a zsoldosvezértől, hanem egy uralkodótól, illetve a nem monarchikus államformák esetében, a hadúri jogokat gyakorló szervtől származott.¹⁷ Jogköreiket a kiváló hadtörténész, *Zachar József*, tömören, a következőképpen foglalta össze: „Az ezredtulajdonos (...) teljesen szabadon dönthetett a felvétel, az előléptetés, a tartós vagy időleges szabadságolás, a házasság engedélyezése, a fenyítés és elbocsátás kérdésében.”¹⁸ Mindezek mellett a kötelezettségi oldalon jelentkezett viszont az egység felállításának és létszámontartásának feladata is, vagyis a hadkiegészítési rendszer megfelelő működtetése. Ez általában az ezredszervezeten belül, a századok szintjén

¹³ Vö. Borosy András: A paraszti milíciák a középkor hadseregeiben. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 1972. (462–504. o.) 462–465. o., Corvisier, André: *Armies and Societies in Europe 1494–1789*. Indiana University Press. 1979. 25–29. o.

¹⁴ Nem véletlen, hogy például Tirolban, vagy éppen Svájcban, ahol a társadalom zömét a szabadparasztság tette ki, nemcsak hogy a hagyományosnál szervezettebb népfelkelő és milícia intézmények léteztek, de ezekhez maga a lakosság is olyannyira ragaszkodott, hogy azok Tirol esetében egészen a 20. század elejéig továbbéltek, míg Svájcban tulajdonképpen még ma is a középkori eredetű, de természetesen azóta továbbfejlesztett milíciarendszer működik. Vö. *Hadtudományi Lexikon* 925. o., Hochedlinger, Michael: *Austria's Wars of Emergence, 1683–1797*. Pearson Education, 2003. 81. o.

¹⁵ Black, Jeremy: *European Warfare 1494–1660*. Routledge. London and New York, 2002. 13–14. o.

¹⁶ Corvisier i. m. 42–44. o.

¹⁷ A hadművészet 44–45. o.

¹⁸ Zachar József: *Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században*. Tankönyvkiadó. 1990. 15. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

működött. A toborzás alkalmával az alegység állományából egy néhányfős toborzóbrigádot állítottak fel, amelyet a frekvenciáltabb helyiségekbe (nagyvárosok, főterek, piacok stb.) küldtek, hogy ott dobszó mellett hirdessék ki a toborzást. A toborzáson szolgálatra alkalmasnak ítélt jelentkezők szerződéses keretek között vállalták a katonai szolgálatot, melynek megkötésekor bizonyos pénzüsszeget (toborzópénz) vehettek át, szolgálati idejük alatt pedig meghatározott összegű zsold folyósítására váltak jogosulttá.¹⁹

Az önkéntesek ilyen módon történő toborzásának rendszerét leginkább az alulstrukturaltsággal lehetne jellemezni, hiszen az ezredek és azon belül a századok, tulajdonképpen a helyi katonai igazgatási szervek szerepét betöltve működtek. Ennek legfőbb oka, hogy az állandó hadseregek fenntartása az államok számára már önmagában olyan anyagi megterhelést jelentett, hogy a központi katonai szervek mellett az alsóbb szintű intézmények kiépítésére már nem volt lehetőség. A pénzügyek voltak meghatározóak az ezredtulajdonosok személyét illetően is, és azokat jellemzően az ország olyan vagyonos elemeiből választották ki, akik az ezredek fenntartásával és kiegészítésével kapcsolatos anyagi terhek egy részét magukra tudták vállalni. Különösen a nemesek személye volt kelendő, hiszen azok nemcsak anyagilag, de személyes kapcsolatrendszerük felhasználásával is jelentősen hozzá tudtak járulni a toborzás sikeréhez. A korábbi hűbérrendszerből fennmaradt klientúrájukra támaszkodva, az ezred tisztikarát egykori hűbéreseiből állították ki, akik a legénységi állományt saját földjeiken, illetve az azok szomszédságában élő egyénekből toborozták össze.²⁰ Ebből következően az ezredtulajdonosok, illetve az ezred tisztikara gyakorta nem megfelelő képzettséggel rendelkező személyekből állt, ráadásul a rendszer a visszaélések számos lehetőségét is magában rejtette. Gyakori volt például, hogy az ezredtulajdonosok hamis állománylisták, vagy katonai szolgálatra alkalmatlan egyének után vették át a központból folyósított zsoldot, míg a másik oldalon saját anyagi hozzájárulásuk sokszor magát a toborzást hátráltatta azáltal, hogy a gazdagabb ezredtulajdonosok magasabb toborzópénzt tudtak felajánlani a jelentkezőknek, ami így a többi egység feltöltését hátráltatta. Utóbbit súlyosbította a toborzás területileg kötetlen volta is, amely lehetővé tette, hogy a kikülönített toborzóbrigádok egymás tevékenységét akadályozva működjenek.²¹ Ezeket a problémákat értelemszerűen csak a központi katonai adminisztrációnak közvetlenül alárendelt, és az egyes ezredektől függetlenül működő katonai igazgatási szervek felállításával lehetett volna orvosolni, ami viszont a hadügyi kiadások növelésével volt egyenlő. Ilyen jellegű reformokra a legtöbb ország esetében csak meglehetősen későn, a 18. század második felében kerülhetett sor.²²

¹⁹ Corvisier i. m. 42–44. o.

²⁰ Hippler, Thomas: *Citizens, Soldiers and National Armies. Military Service in France and Germany, 1789–1830.* Routledge. 2008. 13–15. o.

²¹ Vö. Corvisier i. m. 137–138. o., Lynn, John A.: *Giant of the Grand Siècle. The French Army, 1610–1715.* Cambridge University Press. 1997. 154–155. o., 243–244. o., 354–356. o.

²² Corvisier i. m. 49–50. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

2.2. AZ ÖSSZEÍRÓ RENDSZEREK

Az ezredtulajdonosi toborzás mellett a korszak másik tipikus hadkiegészítési módja, az úgynevezett összeíráson alapuló hadkiegészítés volt, amely már bizonyos mértékben a hadkötelezettség elvén nyugodott.²³ Az összeíró rendszerek történeti előzményeit a különböző középkori milícia, illetve népfelkelő intézmények képezték. Ezek többnyire csak védelmi háborúk idején „mozgósítható” erők voltak, melyeket jellemzően csak az ország, a tartomány, illetve egy-egy település határain belül lehetett bevetni.²⁴ A városi és a paraszti milíciák a helyi közösség által kiállított fegyveresek összességét takarták. Ezek a közösségek a legkülönbözőbb jogforrások (törvény, uralkodói rendelet, kiváltságlevél) alapján voltak kötelesek meghatározott létszámú csapatot kiállítani, de annak módjáról ezek a jogforrások általában nem rendelkeztek, vagyis az a közösség „belügyének” számított. A fegyveres szolgálat ezért nem is annyira az egyéneket személyükben, hanem a közösség egészét terhelte, ami ugyanakkor végső soron lehetővé tette, hogy maguk közül egyeseket tényleges szolgálatra kötelezzenek.²⁵ Ugyanígy működött a népfelkelés is. A két intézmény leginkább abban különbözött, hogy a milíciák már kezdetleges szervezeti keretekkel is rendelkeztek; adminisztratív szinten kialakított egységeik és alegységeik voltak, igaz, többnyire regisztrált személyi állomány nélkül, ugyanakkor a szolgálatra kötelezhető közösség tagjait általában bizonyos időközönként szemlékre és gyakorlatozásra hívták össze, valamint az egységek mozgósításáért és feltöltéséért felelős törzset már békében is együttartották.²⁶ Bizonyos tekintetben tehát, már egy kezdetleges keretrendszerű fegyveres erőről beszélhetünk. A népfelkelések ezzel szemben teljesen *ad hoc* jelleggel működtek. Háború idején az arra feljogosított személy, illetve intézmény rendelkezett arról, hogy a lakosságot milyen arányban szólítsák fegyverbe, és miután a népfelkelők döntően a nem szabad jogállású elemekből álltak, a fegyveresek kiválasztása a földesurak hatáskörébe tartozott.²⁷ Az állandó hadseregek megjelenésével az említett két intézmény keretén belül megjelenő „hadkötelezettség” kezdetleges elvét idővel és változó mértékben, az új állandó hadseregek kiegészítésére kezdték felhasználni. Az addig csak alkalmi jelleggel fegyveres szolgál-

²³ Az összeíró rendszerek fogalmának értelmezése nem teljesen problémamentes, mivel nem minden országban és nyelvben kap akkora hangsúlyt az összeíró rendszerek és a későbbiekben megjelenő, az általános hadkötelezettség alapján kiegészített sorozott hadseregek között megnyilvánuló különbség, mint például hazánkban, és így a kettő definiálására gyakorta használják ugyanazon fogalmat. Az angol nyelvben például az „összeírást” (*conscriptio*) gyakran a sorozás, az „összeírt hadsereget” (*conscripted army*) pedig a modern értelemben vett, az általános hadkötelezettség alapján kiegészített sorozott hadsereg szinonimájaként használják. Olykor megkülönböztetésként ugyan használják az „általános összeírást” (*universal, general conscription*), vagy éppen az általános hadkötelezettséget is (*universal military obligation*), de módszeres különbségtételről nem beszélhetünk. A német nyelvben is hasonló helyzet, bár itt tendenciózusabb az összeírás (*Konscription*) és a hadkötelezettség fogalmának (*Wehrpflicht*) elválasztása.

²⁴ Vö. Black i. m. 15–19. o., Corvisier i. m. 27–36. o., Hochedlinger i. m. 78–83. o.

²⁵ Corvisier i. m. 28–28. o.

²⁶ Vö. Corvisier i. m. 29–30. o., Hochedlinger i. m. 79–81. o.

²⁷ Uo.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

latot teljesítő személyeket a hadseregben, vagy az annak a szervezetéhez változó mértékben kapcsolódó új típusú, a modern értelemben vett területvédelmi, illetve honvédelmi csapatokként működő milíciákban történő szolgálatra kötelezték.²⁸ Ezzel párhuzamosan a lakosságot összeírták, vagyis népszámlálásokat rendeltek el, meghatározták a hadra kötelezhető körét, és pontosabban szabályozták a kiegészítés módját is. Ebben már értelemszerűen nagyobb szerepet kaptak az állami szervek is, miáltal az összeíráson alapuló hadkiegészítés tekintetében megjelent a területi elv is.

Az összeíró rendszerek bizonyos tekintetben tehát már a modern sorozott haderők kiegészítésére emlékeztető folyamatok (nyilvántartás, sorozás, behívás) mentén működtek, de valójában azoktól mind elvi, mind pedig gyakorlati szinten, igen lényegesen pontokon eltértek. Elvi szinten a legfontosabb különbséget a már említett, a törvény előtti egyenlőség hiányából fakadó társadalmi tagolódás jelentette, amely kizárta annak lehetőségét, hogy az összeíró rendszerek az általános hadkötelezettség alapján működjenek, és így a hadkötelezettség csak a társadalom bizonyos rétegeire terjedt ki.²⁹ Gyakorlati szempontból a legszembetűnőbb különbségek pedig a sorozás menetében és a tényleges katonai szolgálat teljesítésének kérdésében nyilvánultak meg. E tekintetben három olyan fontos intézményt kell megemlítenünk, melyeket együttesen, vagy külön-külön, szinte mindegyik összeíró rendszerben alkalmaztak; a sorshúzást, a pénzbeli megváltást, valamint a helyettes állítás intézményét. Az első az újoncok kiválasztásának folyamatát befolyásolta, amelyet így gyakorlatilag a vakszerencsére bízta, míg utóbbi kettő már a tényleges katonai szolgálat teljesítésével kapcsolódott össze, miután a „besorozott” egyénnek lehetősége volt, hogy azt meghatározott pénzösszeg fejében elkerülje, illetve kétoldalú megállapodás keretében, kötelezettségét másra, egy „helyettesre” ruházza, aki viszont ilyen módon már „önkéntesnek” tekinthető.³⁰ Az ilyesfajta „hadkötelezettség” tehát továbbra sem párosult sorköteles katonai szolgálattal, így még mindig nem tekinthető a szó szoros értelmében vett személyes kötelezettségnek.

3. AZ EURÓPAI NAGYHATALMAK HADKIEGÉSZÍTÉSI RENDSZEREI

3.1. FRANCIAORSZÁG

Franciaországban az állandó hadsereg gyökerei igen messzire, az 1440-es évekbe nyúlnak vissza, ekkor került sor egy kis létszámú, de már békeidőben is fegyverben tartott lovassereg megszervezésére. A század végén a francia uralkodók egy korabeli viszonylatban már igen tekintélyes tüzérségi eszközparkkal is rendelkeztek. Később, az 1570-es években felállították az első állandó gyalogezredeket is, a régi lovassereg pedig az így kiformalódó új hadsereg elit részét képező királyi udvari csapatokba (*maison du roi*) tago-

²⁸ Corvisier i. m. 51–60. o.

²⁹ Corvisier i. m. 51–52. o.

³⁰ Uo.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

lódott be.³¹ A francia haderőszerzés korai kezdete elsősorban az ország gazdasági és demográfiai adottságaiból következett. Franciaország a 15. századtól ugyanis nemcsak Európa egyik legfejlettebb államának számított, de a 18. század közepéig népessége valamennyi más országot maga mögé utasított.

A hadsereget önkéntesek toborzásával egészítették ki, ami az ezredtulajdonosi rendszer keretei között működött. A központi katonai adminisztráció ebből kifolyólag csak a közvetlenül neki alárendelt udvari csapatok, valamint a tüzérség kiegészítésében rendelkezett illetékességgel. Ezeknél az egységeknél sokszor meglehetősen egyedi előírások is megmutatkoztak. A tüzérségnél ezt értelemszerűen csak megfelelő képzéshez kötötték, az udvari csapatok bizonyos egységeinél azonban a szigorúbb fizikai követelmények mellett, a nemesi származás is előfeltétel lehetett.³² Jellemzően az udvari csapatokból került ki a tábornoki kar, illetve ezekben az egységekben szolgáltak egy ideig az ezredesi kinevezést nyert, vagy vásárolt tisztek is, akik ezt követően vehették át alakulatuk tényleges vezényletét. Bizonyos tekintetben tehát a tiszti képzés is az udvari csapatok keretén belül valósult meg.³³ Más szempontból, de szintén specifikus szabályok vonatkoztak a külföldi ezredekre (*régiments étrangers*) is. Ezeket nemzetiségi szempontok alapján tagolták (svájci, német, ír stb.), és általában igyekeztek utánpótlásukat is az adott ezred nemzeti minőségének megfelelően biztosítani, bár ez nem mindig volt hosszútávon megvalósítható.³⁴ Az ezredtulajdonosok egyébként éppen ezeknél az egységeknél rendelkeztek a legszélesebb jogkörrel, míg a hazai, francia kiegészítésű ezredekénél (*régiments françaises*) már viszonylag korán, a 17. század elején sikerült a polgári szervek bevonásával az ezredtulajdonosi rendszerből fakadó visszasságokat legalább némiképp visszaszorítani. E tekintetben a két legfontosabb intézmény a hadügyi biztosok (*commissaires des guerres*) és a hadsereg intendánsainak (*intendants d'armée*) hivatala volt. Az ő hatáskörükbe tartozott a toborzás folyamatának felügyelete, a katonák szolgálatképes állapotának felülvizsgálata, valamint az állománylisták ellenőrzése is.³⁵ Olykor előfordult, hogy a hadügyi biztosok uralkodói felhatalmazás alapján már az ezredektől függetlenül maguk is toborozhattak, ez azonban nem vált általánossá, így a toborzás továbbra is az ezredek hatáskörében maradt.³⁶

Az ezredtulajdonosoktól viszonylag független hadkiegészítési rendszer bevezetésére csak az 1760-as években került sor, amikor is a hadügyminisztérium 31, úgynevezett „*toborzó-ezredet*” (*régiments de recrues*) állított fel. Ezek a mai hadkiegészítési parancsnokságokhoz hasonlóan, területiális alapon működő szervezetek voltak, melyekben közvetle-

³¹ Lynn i. m. 38–41. o., 468–469. o., 490. o.

³² Az udvari csapatok létszáma a 18. század folyamán nagyjából 9–10 000 fő között mozgott, jelentős részük azonban csak ceremoniális funkciókat látott el. Vö. Lynn i. m. 490. o., Pajol, Charles Pierre Victor comte le: *Les guerres sous Louis XV. Tomé VII. Paris, 1891. 1–27. o.*, Parrott, David: *Richelieu's Army. War, Government and Society in France, 1624–1642. Cambridge University Press. 2003. xiv. o.*

³³ Lynn i. m. 468–469. o., Parrott i. m. 42–44. o.

³⁴ Corvisier i. m. 113–115. o., Lynn i. m. 365–366. o.

³⁵ Corvisier i. m. 74–75. o., Lynn i. m. 88–95. o., 355–356. o., Parrott i. m. 399–408. o.

³⁶ Lynn i. m. 89. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

nül a hadügyminisztériumnak alárendelt toborzótisztek teljesítettek szolgálatot. Az ő feladatuk volt a jelentkezők nyilvántartásba vétele, jelentéseik alapján pedig már a központi katonai adminisztráció rendelkezett arról, hogy az újoncok melyik egységben nyerjenek beosztást. Ekkor egységesítették a kondíciókat is, amely alapján a preferált életkort 18 és 25 év között, az addig határozatlan idejű szolgálati időt pedig 8 évben határozták meg. A 80-as évek végén ez a rendszer annyiban módosult, hogy a toborzó-ezredek szerepét az akkoriban kialakított 21 hadosztályparancsnokság vette át.³⁷ A haditengerészet adminisztrációjába tartozó reguláris csapatok kiegészítése az itt vázoltaktól mindössze csak annyiban tért el, hogy a toborzás költségei és a felszerelés biztosítása a tengerészeti minisztériumot terhelte.³⁸

Az önkéntesekből toborzott reguláris csapatok mellett a francia haderő igen jelentős részét képezték még a különböző, összeírással kiegészített másodvonalbeli fegyveres szervezetek is. Ezek közül a legfontosabb a középkori milíciák fölött 1688-ban létrehozott tartományi milícia (*milices provinciales*) szervezete volt, amely előbbiekkal ellentétben már a haderő szerves részét képezte. A tartományi milícia létszámát központilag határozták meg. Az egyes tartományokra kivetett újonckvótákat a szolgálatra kötelezhető 16 és 40 év közötti korosztályokból, sorshúzással (*tirage au sort*) biztosították, amelynek menetét a helyi szervek felügyelték.³⁹ A hadkötelesnek minősülők köre az időről-időre kibocsátott rendeletek miatt sokszor módosult, de a széleskörű kiváltságok miatt számuk nem volt jelentős. Becslések szerint a 18. század második felében 600 000 fő lehetett, ami az akkori 25 milliós népességnek alig 2,4%-át jelenti.⁴⁰ A sorshúzáson kiválasztott személyeknek ugyanakkor mind a helyettes állítás, mind pedig a tényleges szolgálat pénzbeli megváltásának lehetősége biztosított volt.⁴¹ A milicisták szolgálati ideje kezdetben 4, majd 6 év volt, ez azonban békeidőben csak az időszakos gyakorlatozásokon és szemléken történő megjelenési kötelezettséget jelentett.⁴² Háború idején a tartományi milícia elsősorban az ország határokön belül, mint honvédelmi erő funkcionált, de miután pótlásuk általában könnyebben megoldható volt, mint a reguláris erőké, ezért gyakorta utóbbiak létszámfeltöltésére is felhasználták, illetve vezényelték a milíciacsapatokat az ország határain túlra a hadművele-

³⁷ Hippler i. m. 15. o., 23–24. o., Pajol i. m. 572–573. o.

³⁸ Sheppard, Ruth (ed.): *Empires Collide. The French and Indian War 1754–63*. Osprey Publishing, 2007. 34–37. A tengerészgyalogság eredetileg csak önálló századokból állt, melyek mellé az 1720-as években, egy svájciakból és németekből toborzott ezredet (*Karrer-ezred*) osztottak be. Később a hadsereg 23 gyalogezredét jelölték ki, hogy rotációs rendszerben a gyarmatokon szolgáljanak, majd a 70-es évek elején 8 speciális, kifejezetten a gyarmatokon állomásoztatott reguláris ezred felállítására került sor. Erre vonatkozóan lásd Sicard, François: *Histoire des institutions militaires des Français, suivie d'un aperçu sur la marine militaire*. Tome I–IV. Paris, 1831–34. (Tome III.) 171–173. o., (Tome IV.) 373–376. o., 384. o.

³⁹ Corvisier i. m. 60. o., Hippler i. m. 19–20. o., Lynn i. m. 383. o.

⁴⁰ Vö. Corvisier i. m. 60. o.

⁴¹ Hippler i. m. 19–22. o., Lynn i. m. 383. o., 387. o.

⁴² Hippler i. m. 19–20. o., Pajol i. m. 498–499. o. A milícia szemlék részletes listájára vonatkozóan vö. Gebelin, Jacques: *Histoire des milices provinciales (1688–1791)*. Paris, 1882. 288–289. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

ti egységekkel együtt.⁴³ Bár egyes városokban és régiókban továbbműködtek a régi milíciák is, ezek azonban, hacsak nem állítottak ki segédcsapatokat a hadsereg számára, nem képezték a haderő részét, inkább polgárőrségnek tekinthetők.⁴⁴

Végezetül említést kell tennünk még két speciális, a haditengerészet adminisztrációjához tartozó összeíró rendszerrel is. Az első a parti őrségi milícia (*milice garde-côte*) kiegészítését szolgálta. Ez ország tengerparti régióinak 16 és 60 év közötti férfi lakosságára terjedt ki, akiknek száma nagyjából 200–300 000 fő lehetett, a teljes népesség 0,7–1,2%-a. Az egyszerű őrszolgálatot valamennyi összeírt köteles volt ellátni, de tényleges fegyveres szolgálatot csak a 45 évnél fiatalabb korosztályokból felállított mobil csapatok (*compagnies détachés*), illetve 1778-as átszervezésüket követően, a *parti tüzérség* teljesített. Utóbbiakat a tartományi milíciához hasonlóan, sorshúzással egészítették ki, a behívottak szolgálati ideje pedig 5 év volt.⁴⁵ A haditengerészet másik összeíró rendszere (*inscription maritime*) csak a gyakorlott tengerészként regisztráltakra terjedt ki, akiket régióként, számuknak megfelelően 3–5 „osztályba” (*classes*) soroltak be. Háború idején az egyes osztályokat általában éves váltásban hívták be a hadihajókon teljesítendő szolgálatra. Az üres ciklusokban és békeidőben a tengerészek ugyan szabadon vállalhattak munkát, a hadiflottánál teljesítendő szolgálati kötelezettségük azonban életük végéig tartott. Erre a szigorú rendszerre azért volt szükség, mivel a kereskedelmi és a halászati flotta is ugyanabból az egyébként nem túl népes, a század közepén legfeljebb 100 000 főt számláló humánforrásból gazdálkodott, amibe azonban beleértendőek a gyarmatok regisztrált tengerészei is.⁴⁶ Az itt vázolt hadkiegészítési rendszer alapján a francia haderő létszáma a következőképp alakult:⁴⁷

⁴³ Corvisier i. m. 54–55. o. Lynn i. m. 380–381. o. Érdemes megjegyeznünk, hogy az 1740-es évektől már külön gránátos alakulatokat (*grenadiers royaux*) is felállítottak a milíciacsapatokból, ami egyértelműen szerepük felértékelődését mutatja, hiszen a gránátosok a korabeli hadseregek elitjét képezték. Vö. Sicard i. m. (Tome II.) 43–44. o., 233–234. o., Pajol i. m. 250–252. o.

⁴⁴ Főleg Boulogne, Bretagne és Roussillon tartományok állítottak ki ilyen jellegű segédcsapatokat, míg a gyarmatokon, tekintettel az ottani reguláris erők alacsony létszámára, a kanadai milícia vállalt aktív szerepet a háborúkban. Vö. Lynn i. m. 371–376. o., Pajol i. m. 67. o., 87. o., Sicard i. m. 204–207. o., Sheppard i. m. 39–40. o.

⁴⁵ Vö. Gebelin i. m. 228–232. o., Lynn i. m. 376. o., Sicard i. m. (Tome III. 145–146. o., 151–152. o. (Tome IV.) 386. o.

⁴⁶ Dull, Jonathan R.: *The Age of the Ship of the Line. The British & French Navies, 1650–1815.* 57. o., 208. o., Sicard i. m. 370–371. o.

⁴⁷ A számításból kihagytam a hadihajók tisztjeit és tengerészeit. Ezt többek között az is indokolta teszi, hogy a tengerészek nem tekinthetőek a szó szűkebb értelmében haditengerésznek, lévén döntő hányadukat a kereskedelmi és a halászati flottáról alkalmi jelleggel besorozott egyének alkották, akik mellett még igen nagy számban voltak jelen a tengerészeti összeírástól teljesen függetlenül, idegen hajókról kényszerrel összefogdosott civilek is. Létszámukra vonatkozóan ezért csak a szövegben teszek utalást. A reguláris erők ugyanakkor tartalmazzák a tengerészgyalogosok számát is, miután azokat a rotációs rendszer miatt nem lehet teljesen függetleníteni a hadseregtől. Az értékelhető haditengerészettel rendelkező brit és orosz haderőnél is hasonló volt a helyzet, így az alábbiakban is így jártam el.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

periódus	népesség (millió)	reguláris erők	tartományi milícia	parti őrség/tüzérség
1648–99	20–21	B: 72–146 000 (0,3–0,7%) H: 354 000 (1,6–1,7%)	B: nincs békeszervezet H: 25 000 (0,1%)	?
1700–49	21–24,5	B: 140–165 000 (0,6%) H: 305 000 (1,2%)	B: 60–73 000 (0,2–0,3%) H: 94 000 (0,3–0,4%)	?
1750–89	24,5–28,5	B: 164–195 000 (0,6%) H: 260 000 (0,9–1%)	B: 72–75 000 (0,2%) H: 87 000 (0,3%)	B: 22 000 (0,07%) H: 46 000 (0,1%)

B: előírt békelétszám H: az adott periódusban előírt legmagasabb hadilétszám

*A francia haderő létszáma és népességhez viszonyított aránya
(1. sz. táblázat)⁴⁸*

Amint az a közölt létszámokból látható, a francia reguláris csapatokban szolgálók száma a 18. század elejétől, békeidőben az ország lakosságának nagyjából 0,6%-ának felelt meg. Ha ehhez még hozzávesszük a tartományi milíciát, illetve az utóbb felállított parti tüzérséget, akkor az arány megközelíthette az 1%-ot is, utóbbiak azonban békeidőben csak időszakos szolgálatot láttak el, vagyis ténylegesen nem vonták el őket a gazdaságtól. A hadsereg békelétszámának fenntartása a 18. század második felében, figyelembe véve a szolgálat időt, és eltekintve az időközben jelentkező hiánytól, óvatos becsléssel 20–24 000 fő/évre, a népesség legfeljebb 0,1%-ára tehető. Ehhez járult még a tartományi milícia 12–12 500, és a parti őrség 4500 fő körüli éves újoncszüksége, ami alapján legfeljebb 41 000 fővel lehet számolni, ez azonban még így sem éri el a népesség 0,2%-át. Fontos azonban kihangsúlyoznunk, hogy a reguláris csapatok állományának igen jelentős részét külföldiek alkották, akiknek pontos létszámát azonban nem ismerjük. A külföldi ezredek békeállománya 25–35 000 fő között ingadozott, de miután sem a francia, sem a külföldi ezredek nem voltak etnikai szempontból teljesen homogének, messzemenő következtetéseket ebből sem vonhatunk le.⁴⁹ Még ennél is nehezebb az előírt hadilétszámok kérdésének a vizsgálata, miután erre vonatkozóan, akárcsak a legtöbb ország esetében, a források meglehetősen hiányosak. Ha elfogadjuk, hogy a békelétszámok nagyjából közel álltak az

⁴⁸ A táblázatot az alábbi források és feldolgozások alapján állítottam össze;

<https://archive.org/details/etatgeneraldest00vgoog> (État général des troupes de France sur pied en mai 1748. Paris, 1901. 179–183. o. – továbbiakban État 1748.),

https://archive.org/details/bub_gb_BWFAAAAcAAJ (État général des troupes françaises, tant de la maison du roi, qu' infanterie, cavalerie, dragons, troupes légères, milice & invalides. 1753. 334. o. – továbbiakban État 1753.) Lynn i. m. 55. o., Pajol i. m. 59. o., 66. o., 82. o., Sicard i. m. (Tome II.) 227. o., 237–241. o., (Tome III.) 1–3. o., 19. o., 43–44. o., 151–153. o., 172–173. o., (Tome IV.) 376–386. o.

⁴⁹ Pajol i. m. 59. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

előirtakhoz, akkor azt mondhatjuk, hogy a parti őrség és a tartományi milícia mozgósításával a francia haderő közel másfélszeresére volt növelhető. Utóbbi nagyon fontos szerepet játszott a hadsereg háborús kiegészítésében is, miután amint arra már utaltunk, a milíciát gyakorta felhasználták a hadsereg veszteségeinek pótlására is. A legnagyobb mértékben erre a *spanyol örökösödési háborúban* (1701–14) került sor. Ekkor összesen 238 000 milicista behívását rendelték el, és miután a milícia és hadsereg zászlóaljait ebben a háborúban közös ezredekbe vonták össze, így a tartományi milícia újoncai közvetett módon a hadsereget erősítették.⁵⁰ Bár a későbbi háborúk során a miliciasorozás mértéke csökkent, de mindenesetre szembetűnő, hogy még az *osztrák örökösödési háború* (1740–48) idején is úgy adtak utasítást 108 000 fő behívására, hogy mindeközben a tartományi milícia előírt létszámát csak 30 000 fővel emelték.⁵¹ A hadsereg kiegészítése tehát jelentősen összefüggött a tartományi milíciával, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen a hadsereg 5–10 000, jobbára csak helyőrségi szolgálatra alkalmas invalidust leszámítva, semmiféle tartalékkal nem rendelkezett.⁵² Korszakunkban a francia haderő a legmagasabb hadilét-számmal, a *kilencéves háború idején* (1688–97) rendelkezett. Eszerint a haditengerészet nélkül mintegy 420 000 fő lehetett fegyverben, az újabb szakirodalomban azonban ezt a számot legfeljebb 340 000 főre teszik.⁵³ A hadihajókon szolgáló tisztek és tengerészek száma békében nagyjából 10 000, háborúban pedig 40–60 000 fő lehetett, de vannak olyan adatok is, amely alapján ez a 100 000 főt is megközelíthette. Tekintettel azonban arra, hogy utóbbi adat nagyjából megegyezik az összeírt tengerészek lélekszámával, így ez esetben is a külföldiek, illetve a gályarabságra ítélték jelentős arányával számolhatunk.⁵⁴ Mindezt figyelembe véve a teljes francia haderő korszakunkban, valószínűleg nem igen haladhatta meg a 400 000 főt.

3.2. NAGY-BRITANNIA⁵⁵

A 16. század óta perszonálunióban álló három brit-szigeteki királyság (Anglia, Skócia, Írország) közül elsőként Angliában, 1645-ben állítottak fel reguláris hadsereget (*New Model*

⁵⁰ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy 1708 után lehetővé tették, hogy a teljes miliciasorozást a helyiségek pénzen váltsák meg, arra vonatkozóan pedig nem rendelkezünk adatokkal, hogy az előirtakból a háború alatt mennyi teljesült. Vö. Lynn i. m. 387–389. o.

⁵¹ Vö. Gebelin 284–286. o.

⁵² Vö. État 1748. 179 – 183. o., État 1753. 334. o. Az invalidusokat a legtöbb országban ugyanígy alkalmazták, így például Nagy-Britanniában még az 1860-as években is a tartalékosok között tartották őket számon.

⁵³ Lynn i. m.

⁵⁴ Vö. Dull i. m. 183. o., 208. o., Sicard i. m. (Tome IV.) 376–381. o.

⁵⁵ Az elnevezés valójában csak 1707-től, az Anglia és Skócia unióját kimondó törvény elfogadását követően indokolt, hivatalosan ugyanis csak ekkor alakult meg Nagy-Britannia. Ehhez az unióhoz 1801-ben csatlakozott Írország is, és így a három brit-szigeteki ország hivatalos elnevezése Egyesült Királyság lett. Az uniós törvényekkel összhangban alakult ki a hadsereg egységes adminisztrációja is, amely eredetileg három, de csak finanszírozási szempontból elkülönített hadseregből (angol, skót, ír) állt.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

Army). Ez a hadsereg azonban csak közvetett módon tekinthető a későbbi brit hadsereg elődjének, ez ugyanis nem a király, hanem az ellene lázadó parlament hadserege volt, aminek néhány egysége ugyan a később a királyi hadseregbe is betagozódtott, jogilag azonban a parlament csak 1689-ben ismerte el az állandó hadsereg tartásának alkotmányos alapjait.⁵⁶ A hadsereg léte azonban még ezt követően is alkotmányos viták tárgyát képezte. Arra a képviselők, mint a parlamentarizmusra veszélyt jelentő tényezőre tekintettek, és így a haderőfejlesztésre tett indítványok igen sok vitát váltottak ki. Ebből következett, hogy a nagyhatalmak között a brit haderő rendelkezett a legelmaradottabb szervezeti keretekkel, ami a hadkiegészítés tekintetében is megnyilvánult: sem a tisztikar, sem a legénységi állomány kiegészítése nem volt megfelelően szabályozva.

A tiszti helyek betöltésének alig volt előfeltétele, hivatalosan kibocsátott árlisták alapján gyakorlatilag bárki megvásárolhatta. A tiszti helyek kiárúsítása csak a haditengerészet, a tüzérség, valamint a műszaki csapatok esetében volt tiltott.⁵⁷ A hadsereg és a haditengerészet reguláris egységeinek legénységi állományát önkéntesek toborzásával biztosították. A hadkiegészítés békeidőben az ezredtulajdonosok hatáskörébe tartozott, akik e tekintetben teljesen szabad kezet kaptak. Az állomány valós létszámának felülvizsgálatát, valamint a hadkiegészítésre szánt összegek kezelésének ellenőrzését csak 1783 után sikerült az ezredekől független szervek hatáskörébe utalni.⁵⁸ A katonák szolgálati ideje alapvetően határozatlan idejű volt, vagyis elvben rokkantságig, illetve élethosszig tartott, de olykor lehetőség volt arra, hogy „váltságdíjat” fizetve, a katona kezdeményezhesse leszerelését. A határozott idejű szolgálat vállalásának lehetősége csak háborúk idején volt biztosított. Ilyenkor a polgári hatóságok számára is engedélyezték a toborzást, illetve sajátos módon, törvényileg szabályozott keretek között, a kényszertoborzást is. Utóbbi módszer főleg a hadiflotta tengerészeinek vonatkozásában volt általános, miután a francia tengerészeti összeíráshoz hasonló rendszer kiépítésére tett kísérletek kudarcot vallottak.⁵⁹

Az ezredekől kikülönített toborzóbrigádok kijelölt hadkiegészítési kerületek hiányában szabadon toboroztak. A hadsereg az újoncokat a 18. század közepéig ugyanakkor lényegében csak Anglia és Wales, valamint a Skót-alföld területéről nyerte. A polgárháborúkból megmaradt politikai ellentétek miatt így a hadkiegészítés két, utóbb nagyon fontossá váló területre, Írországra és a Skót-felföldre alig terjedt ki. Az íreket többsége eleinte még csak a katolikusok toborzására vonatkozó jogszabályok miatt nem jelentkezhettek a hadseregbe.

⁵⁶ Vö. Clode, Charles M.: *The Military Forces of the Crown; Their Administration and Government*. Vol. I–II. London, 1869. 52–53. o., 61–63. o., 83–85. o.

⁵⁷ Clode i. m. (Vol. II.) 74–79. o., 88–89., 95. o. A haditengerészetnél, akárcsak Franciaországban, a hadsereg csapatai is szolgáltak. Az átmenetileg felállított egységek mellett csak 1775-ben került sor két állandó tengerészgyalogos ezred alapítására, de ezeket is, ha nem a hadihajókon szolgáltak, akkor a szárazföldi csapatok között tartották számon, mint a 49. és 50. gyalogezredet.

⁵⁸ Clode i. m. (Vol. II.) 1–6. o., 20. o.

⁵⁹ Fortescue: *A History of the British Army*. Vol. I–XII. Macmillan and Co. London, 1899–1930. (Vol. II.) 572 – 574. o., (Vol. III.) 506. o. A kényszertoborzás természetesen más országok esetében is megszokott volt. Ami ezt az esetben kivételessé teszi, hogy azt törvényben szabályozott keretek között foganatosították.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

Később ezeket a tilalmakat a teljes ír lakosságra kiterjesztették, ami által a London erről a 1,5–2 milliós humánbázisról, gyakorlatilag önmaga mondott le. A tilalmakon csak az 1740-es évektől kezdtek lazítani, de a bizalmatlanság jeleként, íreket még ekkortól is leginkább csak a gyarmatokon állomásoztatott csapatokba vettek fel.⁶⁰ A Skót-felföldön is nagyjából ekkortól, a hegylakók 1745-ös utolsó nagy lázadását követően vehetett nagyobb lendületet a toborzás, amit jelentősen megkönnyített a valamelyest még mindig továbbélő klán rendszer is. Ősi szokásjog alapján a klán főnököknek ugyanis hatalmukban állt klánjuk valamennyi fegyverforgatásra alkalmas férfi tagját hadba hívni, ami által a hadvezetés egy-egy klán főnök tisztí kinevezésével, gyakorlatilag azok egész klientúráját a hadsereg szolgálata alá állíthatta.⁶¹ Bár az itteni, akkoriban mintegy 230 000 főre becsülhető népesség nem volt olyan jelentős, egy 1745-ös parlamenti jelentés szerint ebből azonban nem kevesebb, mint 32 000 fő alkotta a klánok fegyvereseinek számát, ami összevetve a brit hadsereg 50 000 fő alatti békelétszámával egy valóban nem elhanyagolható erőt képviselt.⁶²

A Brit-szigetek egészére kiterjedő toborzás fontosságát különösen felértékeltte, hogy a brit gyarmati lakosságból, melynek lélekszáma az *amerikai függetlenségi háborút* megelőzően nagyjából 2 millió fő lehetett, a hadsereg alig profitált valamit. A szinte önálló életet élő gyarmatok lakossága inkább a helyi milíciákban, illetve a különböző speciális tartományi csapatokban (*provincial troops*) vállalt szolgálatot.⁶³ Előbbiek kiegészítését külön gyarmati törvények szabályozták, de általánosságban elmondható, hogy az alább ismertetendő anyaországi milíciarendszer alapján szerveződtek, és csak helyben voltak kötelesek szolgálatot teljesíteni.⁶⁴ A hadműveletekben is bevethető tartományi csapatok kiegészítése ugyan a hadsereghez hasonlóan működött, de a toborzást a helyi kormányzatok, illetve magánszemélyek vezényelték le, a jelentkezők számára pedig általában magasabb ellenjuttatásokat (toborzópénz, zsold, illetve bizonyos esetekben művelhető föld) kínáltak, mint a hadsereg, továbbá a szolgálati idejük is csak egy-egy hadjárat idejére szólt.⁶⁵ A többi haderővel összevetve jelentősen korlátozott volt a külföldiek toborzásának lehetősége is,

⁶⁰ Ezek a csapatok gyakorlatilag büntetőzászlóaljként funkcionáltak. Jól mutatja ezt, hogy az állandó panaszok miatt, egyenesen törvényben kellett megiltani, hogy azokat a Brit-szigeteken állomásozó egységekből, közvetett módon töltsék fel, illetve a haditörvényszékek által kiszabott büntetések Vö. Clode i. m. o., Donnelly, James S. (ed.): *Encyclopedia of Irish History and Culture*. Vol 1. Thomson Gale. 2004. 443. o., Fortescue i. m. (Vol. I.) 563. o., (Vol. II.) 575. o., (Vol. III.) 350–351. o.

⁶¹ Murray, Archibald K.: *History of the Scottish Regiments in the British Army*. Glasgow, 1862. 241–243. o.

⁶² Fortescue i.m. (Vol II.) 49–50. o., Murray i. m. 243–244. o. Az itteni toborzás sikerét bizonyítja, hogy a század végéig nagyjából 60, hosszabb, vagy rövidebb ideig fennálló hegylakó-ezred felállítására kerülhetett sor. Vö. Spiers, Edward M.: *The Scottish Soldier and Empire, 1854–1902*. Edinburgh University Press. 2006. 1–2. o.

⁶³ Az *amerikai függetlenségi háborúig* (1775–83) bezárólag, amikor is számos helyi royalista csapatot a hadseregbe tagoltak be, kifejezetten brit gyarmatlakókból toborzott ezredek száma összesen 6 volt, de ezek is csak néhány évig álltak fenn. Vö. Fortescue i. m. (Vol. II.) 62. o., 258–259. o., 269–270. o., Sheppard i. m. 22–23. o.

⁶⁴ Fortescue i. m. (Vol. II.) 37–42. o.

⁶⁵ Sheppard i. m. 20–23. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

akiket külön parlamenti hozzájárulás nélkül, csak a Brit-szigeteken kívül állomásoztatott csapatokba vehettek fel.⁶⁶ Háborúk idején ugyanakkor a parlament rendszeresen szavazott meg jelentős összegeket olyan külföldi csapatok zsoldba fogadására, melyek más uralkodók hadseregének részét képezték, de ideiglenesen a brit hadvezetés vezénylete alá kerültek. Ezek létszáma a 18. század első harmadáig gyakorta felülmúlta a brit hadseregét is, ami azonban hosszú távon a brit haderőnek a szövetséges államok erőforrásaira történő ráutaltságát vonta maga után. Többek-között ezzel összefüggésben került sor a középkori milíciarendszer reformjára is.⁶⁷

A Brit-szigeteken eredetileg mindegyik ország saját, területvédelmi erőként működő milíciával rendelkezett. A különbözőségeik ellenére azonban valamennyi a hadkötelezettség kezdetleges elvén alapult, így elvileg valamennyi 15 és 60 év közötti közsabad milíciaszolgálatra volt kötelezhető. A 17. század második felétől azonban a milíciákat elhanyagolták, az állományt nem gyakorlatoztatták, így azok gyakorlati jelentősége teljesen megszűnt.⁶⁸ A már többször is kezdeményezett milíciareformra végül is 1757-ben került sor. Bár az ekkor újjászervezett milícia a régi rendnek megfelelően, továbbra is csak helyben, kiegészítési területén belül volt bevezethető, de új szervezeti keretei kialakításával, és a vonatkozó jogszabályok értelmében, már a haderő szerves részét képezte. A milíciacsapatokat a 18 és 45 év közötti, nemesi, vagyoni, vagy szociális helyzetéből következően a szolgálattól alól nem mentesülő férfiak közül egészítették ki. Az egyes megyék népességük arányában meghatározott kvóták alapján állították ki a milicistákat. A sorozás sorshúzással (*ballot*) történt, de a megváltás és a helyettesítés itt is megengedett volt. A besorozottak szolgálattal ideje 3 év volt, békeidőben azonban csak időszakos szemléken és gyakorlatozásokon kellett megjelenniük.⁶⁹ A milíciareform ugyanakkor csak az angol milíciát érintette, vagyis a milíciát csak Anglia és Wales területéről egészítették ki. Az itteni népesség száma a reform bevezetésekor 6,5, korszakunk végén pedig 8 millió lehetett. Pontos adatok híján a milíciaszolgálatra kötelezhető személyek körét csak a hagyományos társadalmi modellek alapján lehet felbecsülni, amely szerint korszakunkban legfeljebb 1–1,4 millió ember számítható.⁷⁰ Miután Skóciában és Írországban a milícia továbbra is csak papíron létezett, így ott a milíciához hasonló funkciókat egyéb fegyveres szervezetek látták el. Előbbi területen speciális honvédelmi csapatokat (*fencibles*) állítottak fel, melyeket ugyan a reguláris erők között tartották számon, így kiegészítésük is toborzással történt, békeszervezettel azonban nem rendelkeztek, így az állomány csak a háborúk idejéig teljesített szolgálatot.⁷¹ Írország-

⁶⁶ Korszakunkban a brit hadseregben csak egy külföldiként számon tartott ezred szolgált. Ez a többnyire német területekről, illetve a gyarmatokon élő németajkú telepesekből toborzott 60. (*Royal Americans*) gyalogezred volt. Vö. Clode i. m. (Vol. II.) 431–433. o., Fortescue i. m. (Vol. II.) 289. o.

⁶⁷ Clode i. m. (Vol. I.) 259–260. o., (Vol. II.) 431–433. o.

⁶⁸ Vö. Clode i. m. 31–38. o., Fortescue i. m. (Vol. I.) 194. o., (Vol. II.) 37. o.

⁶⁹ Clode (Vol I.) i. m. 33–36. o., 40–45. o., Fortescue i. m. (Vol. II) 301–302. o.

⁷⁰ A hagyományos társadalom modell szerint a népesség fele-fele arányban oszlik meg nemek szerint, amin belül a jelzett férfi korosztályok 30–40%-ot jelenthetnek.

⁷¹ Voltak ugyan angliai és walesi honvédelmi csapatok is, ezek száma azonban a milícia miatt messze elmaradt a skóciai egységekhez képest. Vö. Scobie, I. H. MacKay: *An Old Highland Fencible Corps*.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

ban ezzel szemben a leginkább nemzeti gárdának tekinthető „Ír Önkéntesek” (*Irish Volunteers*) vállalták magukra ezt a szerepet. Ez egy legitimációs alap nélkül szervezett fegyveres erő volt, melynek létét ugyan a kormányzat tudomásul vette, de az nem képezte a haderő részét.⁷² A vázolt hadkiegészítési rendszer alapján a brit haderő létszáma korszakunkban a következőképpen alakult:

periódus	népesség (millió)	brit reguláris ⁷³	milícia
1648–99	7,5–9	B: 10–25 000 (0,1–0,2%) H: 50 000 (0,5–0,6%)	-
1700–50	9–10	B: 25–42 000 (0,2–0,4%) H: 77 000 (0,7–0,8%)	-
1751–89	10–14	B: 42–51 000 (0,4–0,3%) H: 145 000 (1%)	1757 után: 32–42 000 (0,3%)
B: előírt békelétszám H: az adott periódusban előírt legmagasabb hadilétszám			

*A brit haderő létszáma és a népességhez viszonyított aránya
(2. sz. táblázat)⁷⁴*

Amint az látható, a reguláris erők békelétszáma mindvégig a népesség 0,5%-a alatt maradt. A külföldiek arányát nehéz behatárolni, a fentebb említett szabályozás miatt azonban talán nem volt olyan jelentős. A hadsereg éves újoncszükségletét a határozatlan szolgálati idő, valamint megfelelő források hiányában csak becsülni lehet, ami egy 20–25 éves szolgálati idővel számolva, korszakunk végén legfeljebb 2500 főt jelentene. E tekintetben értékelhető adatokkal csak az *amerikai függetlenségi háború* (1775–83) idejéből rendelkezünk. Eszerint 1775–80 között a hadsereg összesen 76 885 újoncot toborzott a Brit-szigetéről,

1794–1802. William Blackwood and Sons. Edinburgh and London, 1914. 2–3. o., 353–354. o., Fortescue i. m. (Vol. III.) 294. o.

⁷² Connolly, S. J.: *Divided Kingdom. Ireland 1630–1800*. Oxford University Press. 403–404. o., Donnelly i. m. 443. o., Fortescue i. m. (Vol. III.) 294–295. o., 300–301. o.

⁷³ A hadsereg és a haditengerészet reguláris csapatai. A tengerészekon kívül nem szerepelnek ezek között a külföldről brit zsoldba vett segédcsoportok sem, melyek magas létszáma a hadkiegészítési rendszerrel összefüggő számokat jelentősen aránytalanná tennék. Ezekről alább a szövegben szólnunk.

⁷⁴ A táblázatot Clode i. m. (Vol. I.) 398–399. o., Fortescue i. m. (Vol. I.) 376–379. o., 386–389. o., 411. o., 555–557. o., (Vol. II.) 3–17. o., 261–262. o., 288. o., 299. o., 314–315. o., 475. o., 499. o., 520–521. o., 537. o., (Vol. III.) 10–11. o., 295–299. o., 506. o. Clode táblázata csak a Brit-szigeteken állomásoztatott erőket tartalmazza, Fortescue adatai ezzel szemben a teljes hadseregét, melyekhez még hozzászámítottam az 1757-től megjelenő éves regestrumok (*The Annual Register* – alább az év megjelenésébe hivatkozom rá) adatait a tengerészgyalogosokra vonatkozóan. Utóbbiak a következő linken érhetők el:

<https://archive.org/search.php?query=the%20annual%20register%20AND%20mediatype%3Atexts>

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

vagyis évente nem egészen átlagosan 13 000 főt.⁷⁵ Ugyanebben az időszakban a haditengerészet 176 000 újoncot (tengerészt és tengerészgyalogost) nyert.⁷⁶ Miután utóbbiak nagyjából a tengerészek létszámának negyedét-ötödét tették ki, akkor ezt az arányt figyelembe véve, a tengerészgyalogosok, legalábbis elvben, legfeljebb 44 000 újoncot kaphattak.⁷⁷ Mindezek alapján óvatos becsléssel azt lehet megállapítani, hogy a jelzett háború 1775 és 1780 közötti szakaszában, a reguláris csapatok mintegy 120 000 újoncot, éves átlagban tehát 20 000 főt nyerhettek. A milícia tekintetében ugyanakkor a határozott szolgálati idő miatt már könnyebb az éves újoncátlag megállapítása, és korszakunkban 10–14 000 főre tehető.

Hogy az előírt hadilétszámok milyen arányban teljesülhettek, azt csak becsülni lehet. A hadsereg „tartalékát” itt is csak 4–5 000 invalidus alkotta, és bár a milícia mozgósításával a hadsereg jelentős része elvezényelhetővé vált a szigetekről, Franciaországgal ellentétben, a reguláris erőket nem lehetett a miliciából kiegészíteni. A legmagasabb előírt hadilétszám is az *amerikai függetlenségi háborúból* származik. Eszerint a reguláris csapatoknak 145 000 főt kellett volna számlálniuk, amit még 42 000 milicista, 80 000 tengerész, továbbá 25 000 külföldi zsoldos egészített ki. Ez nagyjából 290 000 fő körüli haderőt sejtet, de miután a korabeli hadseregeknél a 10–30%-os hiány teljesen megszokott volt, így indokoltnak tűnik, hogy a reguláris erők létszámát is legfeljebb csak 130 000 fő körüli tegyük. Ehhez számítható még a 42 000 főnyi milícia, amely létszám a sorshúzással történő kiegészítés miatt talán biztosítható volt, a tengerészek esetében azonban, ha el is érték valaha az előírt hadilétszámot, azt sokáig fenntartani nem lehetett. 1776–80 között a hadihajókon ugyanis nem kevesebb, mint 62 000 főnyi veszteséggel számoltak, ami az ebben az időszakban nyert újoncok számának harmadát jelenti.⁷⁸ Mindezek alapján, a brit hadsereg és haditengerészet együttes összlétszámát aligha becsülhetjük 200 000 főnél többre.

3.3 POROSZORSZÁG

A Porosz Királyság a Német-római Császárság egyik választófejedelmi rangjával rendelkező területéből a Brandenburgi Őrgrófságból alakult ki, amelynek fejedelme 1701-ben vette fel a porosz királyi címet. Az ország korszakunk kezdetén még egy meglehetősen szegény, fejletlen állam volt. Lakossága alig 1 milliós volt, és így sem a gazdasági, sem pedig a demográfiai háttere nem volt meg ahhoz, hogy egy jelentősebb létszámú haderő fenntartásának terhét magára vállalja. A *harmincéves háborút* követően a porosz haderő létszáma még az 5 000 főt sem érte el, az 1650-es évek pénzügyi- és közigazgatási reformjainak

⁷⁵ Érdekes megjegyeznünk, hogy amíg 1778-ban 24 000 önkéntest jegyeztek föl, addig az azt követő két évben még a kényszertoborzás engedélyezésével is csak 30 000-et. Vö. The Annual Register (1781), 266. o. Clode i. m. (Vol. I.) 398–399. o.

⁷⁶ The Annual Register (1781), 262. o.

⁷⁷ A haditengerészet előírt állományára vonatkozóan lásd The Annual Register (1776) 249. o., (1777) 265. o., (1778) 283. o., (1779) 325. o., (1780) 308. o., (1781) 263. o., (1782) 287. o.

⁷⁸ Vö. The Annual Register (1781) 262. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

köszönhetően azonban ez a 80-as évek végére 40 000 főre emelkedett.⁷⁹ Az akkori hadsereg kiegészítése az ezredtulajdonosok hatáskörébe tartozott, akik ezt, tekintettel az ország alacsony népesedési mutatóira, többnyire külföldi toborzással oldották meg. Ez a módszer ugyanakkor „versenyképes” toborzópénzt és zsoldot követelt meg, ami viszont az anyagi kiadások túlzott növelését jelentette.⁸⁰ A korlátozott anyagi- és humán erőforrásokkal rendelkező ország számára mindvégig az jelentette a legnagyobb problémát, hogy a népességéhez viszonyított túl magas létszámú hadserege kiegészítését és fenntartását miként tudná úgy megvalósítani, hogy az ne vonjon el túl sok embert a hazai termelőfolyamatoktól, és mindeközben a toborzás költségeit se kelljen emelni. A toborzás melletti alternatívaként ezért a 17. század végén bevezették a tartományok katonaillesztési kötelezettségét, amely alapján az egyes tartományokat és kerületeket, népességszámuk arányában, újoncok állítására kötelezték. A kiegészítés elvileg önkéntes alapon működött, de miután a létszámokat bírság terhe mellett, kötelező volt biztosítani, így az gyakorlatilag a kényszertoborzással vált egyenlővé.⁸¹ 1701-ben a hadsereg mellett egy területvédelmi erőként működő paraszti milícia felállítására (*Landmiliz*) is sor került. Ezt a királyi birtokokon összeírt 20 000 paraszt alkotta, akiket azonban a mezőgazdasági termelés óvása érdekében 5 éves szolgálati idejük alatt, békeidőben csak heti néhány órás gyakorlatozásra hívták be.⁸² A külföldiek toborzása természetesen ezután sem szűnt meg, sőt, arányaiban még nőtt is, a lakosság a kényszertoborzás miatt ugyanis tömegesen hagyta el az országot. A kivándorlók száma a 18. század elejére már olyannyira megemelkedett, hogy az 1710-es évektől az ezredek toborzóbrigádjainak már csak a külföldi toborzást engedélyezték, ami viszont így újra a katonai kiadások növelésével járt.⁸³ A gazdaság és a demográfia kényes egyensúlyának megfelelő hadkiegészítési rendszert végül is a kantonrendszer kiépítésével sikerült megvalósítani, melynek kiépítése *I. Frigyes Vilmos* (1713–40) nevéhez köthető.

A kantonrendszer alapját az állam kötelező szolgálatának elve képezte, melyet még 1714-ben, rendeleti úton fektettek le. Ennek értelmében a nemesség hivatalnokai, vagy katonatiszti, a többi alattvaló pedig képességének megfelelő szolgálatot volt köteles teljesíteni. Utóbbin belül jelentkezett már a hadkötelezettség kezdetleges elve is, ami azonban csak a városi és vidéki szegényekre, valamint a jobbágyokra terjedt ki. A katonai szolgálati kötelezettség az államigazgatás és a gazdaság megfelelő működtetéséhez szükséges hivatalnokokra és foglalkozások képviselőire (kereskedők, iparosok), valamint a meghatározott vagyonnal, vagy saját ingatlannal rendelkező személyekre, illetve a nagyobb városok

⁷⁹ <https://archive.org/details/stammlisterkn00armegoog> (Stammliste der königlich preußischen Armee seit dem 16ten Jahrhundert bis 1840. Berlin, 1840. 4–5. o.) – továbbiakban Stammliste.

⁸⁰ Vö. Hippler i. m. 121–122. o.

⁸¹ <https://archive.org/details/geschichtederbr00courgoog> (Courbière, Wilhelm René de l'Homme de: Geschichte der brandenburgisch-preußischen Heeresverfassung. Berlin, 1852. 64–65. o.), Die Kriege Friedrichs des Großen. Theil I. Band 1–3. und Theil II. Band 1–3. (I/1.) 33–34. o. – továbbiakban Die Kriege Friedrichs, zárójelben a kötet és fejezet megjelölésével.

⁸² Courbière i. m. 65–70. o., Die Kriege Friedrichs (I/1.) 33–34. o.

⁸³ Die Kriege Friedrichs (I/1.) 34–35. o., Hippler i. m. 121–122. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

lakosságára, egyáltalán nem terjedt ki.⁸⁴ Az új hadkiegészítési rendszer hivatalosan 1733-ban lépett életbe. Az ország területén az ezredek számára állandó jelleggel kijelölt utánpótlási kerületeket, azaz kantonokat állítottak fel, melyek a gyalogezredek esetében előírás-szerűen 5000, a lovasezredek esetében pedig 1800 háztartást számláltak. A kantonok belülről az ezredszervezetnek megfelelően század- és svadronkerületekre oszlottak, és ezen a szinten folyt az újoncozás is, melyet 1763-ig még nem önálló toborzóbizottság, hanem az egységek tisztjei végeztek.⁸⁵ A szolgálati idő ugyan élethosszig tartott, de a gazdasági termelés szintjének fenntartása érdekében a katonák jelentős részét az év nagyobbik felében szabadságot kaptak, hogy lakóhelyükön dolgozhassanak, amit azonban engedély nélkül ilyenkor sem hagyhattak el, ez ugyanis dezertálásnak számított. A hazai erőforrások kímélése érdekében megmaradt a külföldiek toborzásának gyakorlata is, akik még a kantonrendszer kiépülését követően is minimálisan a hadsereg felét, legfeljebb pedig a kétharmadát tették ki. A külföldieket természetesen nem lehetett szabadságot adni, ugyanakkor egységük lokációjában maguk is vállalhattak napszámos munkákat.⁸⁶

Lényegét tekintve a kantonrendszer már a későbbiekben sem módosult számottevően, ugyanakkor *Nagy Frigyes* hódításai következtében, szervezete az újonnan szerzett területekre történő kiterjesztésével kibővült.⁸⁷ Összességében azonban megállapítható, hogy ez a hadkötelesek körét vizsgálva nem jelentett különösebb változást, sőt, arányaiban számuk még inkább csak csökkent, mint sem nőtt volna. A kantonok számára kijelölt háztartások száma például a népességnövekedés következtében, korszakunk végére már közel másfélszeresére, illetve kétszeresére nőtt. Bár látszólag a hadsereg létszáma is ennek megfelelően emelkedett, ez azonban főleg az önkéntesek, azon belül is a külföldiek arányának növekedésével függött össze. Leginkább az új alapítású ezredek számbavételével igazolható ez a folyamat, miután a korábban is csak önkéntesekből, illetve a kantonokból közvetett módon, a legjobb fizikai képességekkel rendelkező újoncokból kiegészített testőrségi csapatok és gárdaezredek mellé már egyre több olyan seregzred is felzárkózott, melyek szintén nem rendelkeztek önálló hadkiegészítési kerülettel.⁸⁸ Különösen a gyakorlatilag új csapatnemnek tekinthető huszárság esetében volt ez feltűnő. *Nagy Frigyes* halálakor ezt a csapatnemet 10 ezred alkotta, ebből azonban csak egy kapott önálló kanton, a többi toborzással, illetve a vértess- és a dragonyos ezredek kantonjaiból, közvetett módon egészí-

⁸⁴ Büsch, Otto: *Milärsystem und Sozialleben im Alten Preußen 1713–1807. Die Anfänge der sozialen Militarisierung der preußisch-deutschen Gesellschaft.* Berlin, 1962. 14–15. o., *Die Kriege Friedrichs (I/1.)* 37. o.

⁸⁵ *Stammliste 14.* o., Duffy, Christopher: *The Army of Frederick the Great.* Hippocrene Books. 1974. 200. o. (továbbiakban Duffy 1974.)

⁸⁶ *Die Kriege Friedrichs (I/1.)* 39. o., Duffy 1974. 55. o.

⁸⁷ Duffy 1974. 54–55. o., 203–204. o.

⁸⁸ Ezeket az adatot az 1785-ös hadsereglista alapján közlöm. Vö. *Kurzgefasste Stamm- und Rangliste aller Regimenter der Königlich-Preußischen Armee von deren Stiftung an bis Ende 1785.* Berlin, 1786. Online: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433007083417;view=1up;seq=5> A teljes lista a 11–161. oldalig terjed.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

tették ki.⁸⁹ Territoriális szempontból pedig főleg a nyugati tartományokban volt magas a kantonrendszertől függetlenül kiegészített ezredek száma, így például a vesztfáliai sorgealogezredek felét, a helyőrségi csapatokat pedig teljes egészében toborzással egészítették ki.⁹⁰

A kantonrendszer bevezetésének fontos következménye, hogy a középkori eredetű fegyveres intézmények Poroszországban gyakorlatilag megszűntek létezni, miután a milíciarendszerben szolgálatra kötelezhető személyeket már a hadsereg számára vették igénybe. Ezért került felszámolásra a fentebb említett paraszti milícia is, bár 1729-ben 4 olyan speciális helyőrségi ezred felállítására került sor, melyek gyakorlatilag miliciaszervezetben működtek. Ezeket a többi helyőrségi csapatoktól megkülönböztetve, „új helyőrségi ezredeknek” nevezték, és a kantonális kiegészítés alól felmentett 4 nagyváros védelmét látták el. Az állományt a környékbeli parasztokból sorozták, akik azonban csak háború idején láttak el tényleges szolgálatot.⁹¹ A porosz hadkiegészítési rendszer alapján a haderő létszáma korszakunkban a következőképpen alakult;

periódus	népesség (millió)	reguláris	milícia
1648–99	1–2	B: 10–40 000 (1–2,0%) H: 50 000 (2,5%)	-
1700–50	2–4	B: 50–130 000 (2,5–3,2%) H: 137 000 (3,4%)	20 000 (1%) 1729 után: 5 000 (0,1–0,2%)
1751–89	4–5,5	B: 130–190 000 (3,2–3,4%) H: 248 000 (4,5%)	5 000 (0,09–0,1%)
B: előírt békelétszám H: az adott periódusban előírt legmagasabb hadilétszám			

A porosz haderő létszáma és népességhez viszonyított aránya (3. sz. táblázat)⁹²

Az adatokat összevetve megállapíthatjuk, hogy Poroszországban a hadsereg létszáma a népességszámhoz viszonyítva rendkívül magas volt. Ennek a túlméretezett hadseregnek a kiegészítése és fenntartása, a külföldről toborzott katonák és a szabadságolás rendszere nélkül kivitelezhetetlen lett volna. Nagy Frigyes halálakor a 190 000 fős hadseregben becslések szerint nem kevesebb, mint 110 000 külföldi szolgált, ami a hadsereg nem egészen

⁸⁹ Kurzgefasste Stamm- und Rangliste aller Regimenter der Königlich-Preußischen Armee von deren Stiftung an bis Ende 1785. 155–167. o. Érdekességként megemlíthető, hogy a 10 huszárezredből a 9. számú, az úgynevezett „Bosnyák-ezred”, valójában dzsidás alakulat volt, és így a későbbi ulánusok elődjének tekinthető.

⁹⁰ Courbière i. m. 125. o.

⁹¹ Die Kriege Friedrichs (I/1.) 40. o., 46. o.

⁹² A táblázatot az alábbi munkák alapján állítottam össze; Criste, Oskar: Kriege unter Kaiser Josef. II. Wien, 1904. 258–259. o., Die Kriege Friedrichs (I/1.) 41–42. o., (III/1.) 73–74. o., Duffy 1974. 157–206. o.,

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

58%-át jelenti.⁹³ Összességében azonban elmondható, hogy még ezt figyelembe véve is nagyon magasnak tekinthető a katonaság aránya az össznépeséghez viszonyítva, hiszen még a maradék 80 000 fővel számolva is 1,5%-ot kapunk. Ezen a ponton mutatható ki leginkább a kantonrendszer lényege is, hiszen ennyi ember nélkülözését a gazdaságból, az ország nem engedhette volna meg magának. Az említett 190 000 főből ezért nem kevesebb, mint 90 000 főt, a hadsereg békeállományának 47%-át szabadságolták, akik így gyakorlatilag egy könnyen mozgósítható tartalékot képeztek.⁹⁴ Ebből következik azonban, hogy a béke- és a hadilétszámok között nem volt jelentős a különbség, hiszen a határozatlan szolgálati idő miatt az újoncozás mértéke elsősorban csak a jelentkező létszámihiány pótlását szolgálta, vagyis hosszabb távra tervezett tartalékképzésről nem beszélhetünk. A hadsereget eszerint a szabadságoltak, valamint további újoncok behívásával viszonylag könnyen hadilábra lehetett állítani, és így a háborúk első évében a létszámok nagyjából teljesülhettek is, a hadműveletek során jelentkező veszteségek, valamint a dezertálás miatt azonban ezt tartósan fenntartani aligha lehetett. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy az előírt hadilétszámok ezért nagyjából tükrözik az ország teljes mobilizációs képességét is, ami a lakosság arányához viszonyítva, valóban arányon felüli volt.

3.4. AUSZTRIA

A Habsburg Birodalom egy közjogi szempontból meglehetősen bonyolult felépítésű „államalakulat” volt, amely számos egyedi jogrendszerrel, és az önkormányzatiság különböző fokán álló tartomány együtteséből épült fel. Az egyes tartomány, illetve tartománycsoportok között fennálló különbségek természetesen a hadügyekben is megmutakoztak, így a fegyveres erők kiegészítése sem volt egységes. A birodalmat e tekintetben alapvetően három nagyobb részterületre tagolhatjuk; az örökös tartományokra, a nem ilyen minőségű egyéb tartományokra, valamint a *Katonai Határőrvidékre*.⁹⁵ A birodalom közös hadseregét 1649-ben, a *harmincéves háború* (1630–48) idején szervezett zsoldosereg maradékából állították fel.⁹⁶ Kiegészítése a porosz típusú összeíró rendszer bevezetését megelőzően alapvetően két különböző módon valósult meg; az ezredtulajdonosi rendszer keretein belül történő toborzással (*Werbung*), illetve tartományi újoncozással (*Landrekrutenstellung*).⁹⁷

⁹³ Duffy 1974. 205–206. o.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Az örökös tartományok a Lajtától nyugatra fekvő ausztriai tartományok, a cseh korona tartományainak, valamint a Lengyelország felosztását követően a birodalomhoz csatolt területek elnevezése. Ezek mellett a nagyobb önállósággal rendelkező területek voltak a dél-németalföldi, az itáliai tartományok, továbbá a magyar korona országai, melyek déli határterületén alakították ki a teljesen katonai igazgatás alatt álló Katonai Határőrvidéket. Vö. Hochedlinger i. m. 10–26. o., 221–230. o.

⁹⁶ Zachar József: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Budapest, 2004. 9.

⁹⁷ Ujhelyi Péter: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780). Budapest, 1914. 249–250. o., Wrede, Alphons Freiherr von: Geschichte der k. und k. Wehrmacht. I. Band. Wien, 1898. 100–101. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

Az ezredekől kikülönített toborzóbrigádok különösebb területi kötöttségek nélkül, szabadon, általában az adott egység lokációjában toboroztak. A területi elv legfeljebb csak tartományi szinten érvényesült. Az egyes ezredek ugyanis különböző nemzeti minősítéssel tartották számon (német, vallon, itáliai, magyar), és így azok kiegészítése, legalább bizonyos mértékben, az ennek megfelelő tartományok területéről történt.⁹⁸ Kizárólagosságról azonban még így sem beszélhetünk, az örökös tartományokból kiegészített ezredek ugyanis a *Német-római Császárság* területén, tehát a Habsburg Birodalmon kívül is rendelkeztek toborzóirodákkal.⁹⁹ Ebből kifolyólag az érintett ezredek állományát jelenős részben külföldiek alkották. A külföldi erőforrások nagyobb arányú kiaknázását célozta többek között az is, hogy a tűzértséget nem számítva, békeidőben csak számukra volt biztosított a határozott idejű szolgálatvállalás lehetősége. Ennek alsó határa a gyalogságnál 6, a lovaságnál pedig 10 év volt.¹⁰⁰ Természetesen a nem örökös tartománybeli ezredek is éltek a külföldiek toborzásának lehetőségével, így például az itáliai ezredekénél szintén magas volt a német területekről toborzottak száma, de például a magyar ezredekénél, ha lehetett, kerültek a külföldiek felvételét.¹⁰¹ A hadsereg kiegészítésének másik módját, a tartományi újoncozást elsősorban háborúk idején alkalmazták. Ez a poroszoknál már bemutatott keretek között történt, annyi különbséggel, hogy itt a szélesebb körű tartományi önkormányzatiság miatt ezt csak a helyi legfelsőbb törvényhozó testületekkel történő egyeztetéseket követően lehetett kivitelezni. Az érintett területek ilyenkor általában a hadiadó mérséklése fejében vállalták magukra bizonyos számú újonc kiállítását.¹⁰² Ennek menete itt sem volt szabályozva, vagyis ha egy tartomány a meghatározott újonclétszámot nem tudta önkénteseiből kiállítani, akkor azt saját hatáskörében eljárva, a kötelező jellegű szolgálatvállalás valamilyen formájának alkalmazásával (kényszer, sorozás) kellett biztosítania.¹⁰³ Az örökös tartományokban az 1680-as évektől háborúk idején mér rendszeresen éltek ezzel a módszerrel, a nagyobb önállósággal rendelkező területeken azonban csak később, illetve kisebb mértékben járultak hozzá a hadsereg ilyen módon történő kiegészítéséhez. A magyar korona országaiban például először csak 1741-ben rendelték el a tartományi újoncozást. A század második felétől ugyanakkor a magyar rendek már békeidőben is hajlandóak voltak

⁹⁸ A „nemzeti” minősítésben megmutatkozó különbségek leginkább a magyar ezredek esetében nyilvánult meg. A többi ezredet valójában „német ezredeknek” nevezték, és csak azon belül különböztették meg az ausztriai, a cseh stb. területekről kiegészített egységeket. Vö. Nagy-L István: A császári-királyi hadsereg 1765–1815. szervezettörténeti és létszámviszonyok. Pápa, 2013. 48–49. o., Ujhelyi i. m. 249–250. o.

⁹⁹ Nagy-L i. m. 48–49. o., 181. o., Ujhelyi i. m. 249–252. o. Wrede i. m. 100–101. o., Zachar i. m. 105. o.

¹⁰⁰ Hochedlinger i. m. 295. o., Müller, Franz: Die kaiserlich-königliche Armee seit Errichtung der stehenden Heere bis auf die neueste Zeit. I. Band. Prag, 1845. 345–346. o.

¹⁰¹ Hochedlinger i. m., Ujhelyi i. m. 249–252. o.

¹⁰² Hochedlinger i. m. 109–110. o., Nagy-L i. m. 48. o.

¹⁰³ Hochedlinger i. m. 109–110. o., Oesterreichischer Erbfolge-Krieg 1740–1748. I. Band. Wien, 1896. 462–469. o. – továbbiakban Erbfolge-Krieg.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

arra, hogy a magyar ezredek létszámát ilyen módon biztosítják, létszámnövelés esetén azonban ezt továbbra is külön országgyűlési megajánláshoz kötötték.¹⁰⁴

Az örökös tartománybeli és a többi ezred kiegészítése végül is 1771-et követően, a porosz kantonrendszer mintájára kiépített összeíró rendszer bevezetésével vált külön, a reform ugyanis csak az örökös tartományokat érintette. Az új hadkiegészítési rendszer alapján, két ezred kivételével, valamennyi örökös tartománybeli gyalogezred külön hadkiegészítési kerületet, azaz ezredkörzetet (*Werbbezirke*) nyert. Ez számszerűleg 37 ezredkörzetet jelentett, ami még ugyanennyi, a birodalomhoz időközben hozzácsatolt lengyel területeken felállított segédkörzettel (*Aushilf-Bezirk*) bővült. Az érintett ezredek így gyakorlatilag két különböző körzetről nyerték az újoncokat.¹⁰⁵ A többi fegyver- és csapatnem nem nyert saját körzetet. Azokat továbbra is toborzással, illetve a gyalogezredek körzeteiből, közvetett módon egészítették ki. Az újoncozás és a kiképzés, többnyire az ezredek harmadik, helyőrségben visszahagyott zászlóaljainak feladata volt. Az újoncokat a 17 és 40 év közötti, születési, vagyoni, vagy egyéb szempontból a hadkötelezettség alól nem mentesülő férfiak közül sorozták. Arányuk becslések szerint a teljes férfi lakosságon legfeljebb 30–40%-ot tett ki.¹⁰⁶ Az összeíró rendszer alá vont tartományok 11,5 milliós össznépességét vizsgálva számuk így legfeljebb 2 millió lehetett, ami a 24,5 milliós birodalomnak nagyjából 8%-át jelenti. Az összeírtak szolgálati ideje élethosszig tartott, de a munkaerő óvása érdekében, Poroszországhoz hasonlóan, a katonákat néhány év után határozatlan időre szabadságolták, illetve megtartották a külföldiek toborzásának gyakorlatát is.¹⁰⁷

Az összeíró rendszer alá nem vont tartományokban továbbra is a korábbi hadkiegészítési módszerek működtek, illetve jellemzően ezeken a területeken találkozhatunk a különböző archaikus jellegű fegyveres szervezetekkel is. Ezek közül a legfontosabb a *Katonai Határőrvidék* szervezete volt. A határőrvidékre telepített családok a középkori típusú katonaparaszti közösségek mintájára szerveződtek. A telepes férfiak a számukra haszonélvezetre átengedett földek, illetve egyéb kedvezmények (pl. adó) fejében, valamennyien határőrszolgálatot voltak kötelesek ellátni.¹⁰⁸ A határőr csapatok eredetileg irreguláris alapon szerveződtek, az 1740-es évek közepétől azonban, miután a határőrök akkorra már rendszeresen vetették be távolabbi hadműveleti területeken is, kezdetét vette állandó ezredszervezeti kereteik kialakítása, és elvezényelhetőségük pontosabb szabályozása. Ezek a változtatások a rendszer lényegi elemét azonban nem érintették, így a határőrvidék férfi lakossága végső soron egytől-egyig „hadkötelesnek” számított.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Hochedlinger i. m. 109–110. o., Poór János: Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12. Universitas. Budapest, 2003. 91–98. o., Zachar i. m. 52. o.

¹⁰⁵ Müller i. m. 341–344. o., Nagy-L. i. m. 49. o., Wrede i. m. 100–101. o.

¹⁰⁶ Hochedlinger i. m. 296. o., Ujhelyi i. m. 254–255. o., Wrede i. m. 102–103. o.

¹⁰⁷ Hochedlinger i. m. 294–295. o.

¹⁰⁸ Zachar i. m. 58. o.

¹⁰⁹ Hochedlinger i. m. 323–324. o., Nagy-L. i. m. 87–94. o., Oesterreichischer Erbfolge-Krieg 491–502. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

A határőrvidék mellett még számos egyéb középkori eredetű szervezet is létezett, ezek azonban már nem képezték a haderő szerves részét, háborúk idején azonban, mint területvédelmi, illetve segédcsoportok, sokszor igen fontos szerepet játszottak. E tekintetben elsőként a tiroli milícia és népfelkelés intézményét érdemes kiemelnünk, amely a 17. század óta már békeszervezettel is rendelkezett. A tartományban négy adminisztratív milíciaezredet (*Landregimenter*) állítottak föl, de békeidőben csak a mozgósításért felelős tisztikar teljesített szolgálatot. Az ezredek valós állománnyal tulajdonképpen nem rendelkeztek, létszámukat a tartományt fenyegető veszély függvényében elrendelt mozgósítás, amelynek három fokozata volt, határozta meg. Az ezredeket önkéntesekkel és sorozottakkal is felölthették, támadás esetén ugyanis elvileg valamennyi tiroli köteles volt felkelni.¹¹⁰ A tiroli miliciarendszert megpróbálták a többi örökös tartományban is bevezetni, erre azonban végül nem került sor. Az elővidéki, valamint a tengermelléki tartományokban működő kisebb helyi miliciákat leszámítva, a birodalom többi részében ezek az archaikus fegyveres intézmények semmilyen szervezeti kerettel nem rendelkeztek.¹¹¹ Ugyanez mondható el a magyar korona országaiban működő nemesi felkelésről (*insurrectio*) is, ami közkeletű elnevezésével ellentétben valójában nem csak és kizárólag a nemesség hadra kelését jelentette. A személyes felkelés kötelezettsége csak azokra a nemesekre terjedt ki, akik ehhez megfelelő vagyonnal rendelkeztek, közülük pedig a módosabbak, a személyes felkelésen túl még a saját zászlajuk alatt kivonuló egyéb, és nem feltétlenül nemesi származású egyénekből álló csapatokat (*banderium*) is kiállítottak, míg a szegényebb nemesek, továbbá a „nemesnek” minősülő szabad királyi és bányavárosok, illetve az egyéb ilyen jellegű közösségek, többedmaguk állítottak ki egy-egy felkelőt.¹¹² Mindezek után érdemes szemügyre vennünk a birodalom haderejének alakulását:

periódus	népesség (millió)	reguláris	határőrök
1648–99	7–8,5	B: 20–55 000 (0,2–0,6%) H: 105 000 (1,2–1,5%)	-
1700–50	8,5–12,5	B: 80–157 000 (0,9–1,2%) H: 200 000 (1,5–1,6%)	B: 10–45 000 (0,1–%) H: 65 000 (0,5%)
1751–89	12,5–24,5	B: 150–240 000 (1,2–1%) H: 308 000 (%)	B: 45–51 000 (0,3–0,2%) H: 74 000 (0,3%)
B: előírt békelétszám H: az adott periódusban előírt legmagasabb hadilétszám			

A császári-királyi haderő létszáma és népességhez viszonyított aránya (4. sz. táblázat)¹¹³

¹¹⁰ Erbfolge-Krieg 504–505. o., Hochedlinger i. m. 81. o.

¹¹¹ Erbfolge-Krieg 505–506. o., 508–515. o.

¹¹² Az *insurrectio* intézményére részletesebben lásd Poór i. m. 51–87. o.

¹¹³ A táblázatot az következő munkák alapján állítottam össze; Criste i. m. 255–258. o., Hochedlinger i. m. 104. o., 221–222. o., 234–237. o., Nagy-L. István (Nagy-L. i. m. 93–94. o., Zachar i. m. 156–201. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

A létszámok és arányok értékelésénél figyelembe kell vennünk, hogy a hadseregben itt is tekintélyes létszámban voltak jelen a külföldiek. Erre vonatkozóan tudjuk, hogy az örökös tartománybeli gyalogezredek esetében a 160 fős békelétszámon lévő gyalogszázadokban előírászerűen 60 külföldinek kellett szolgálnia, ami alapján létszámuk ezekben az egységekben 1780 táján 34–35 000 főre becsülhető, ami az érintett ezredek 117 500 fős állományának közel 30%-át jelenti.¹¹⁴ A többi egységnél ugyan nem ismerjük arányukat, de valószínűsíthetően alacsonyabb volt, miután a magyar ezredekbe például, ha lehetett, nem vettek fel külföldieket, a lovasság kiegészítése pedig általában mindvégig könnyebben haladt.¹¹⁵ Ez alapján tehát csak azt jelenthetjük ki, hogy a hadsereg békelétszámának legalább 20%-a külföldi kellett, hogy legyen. A hadsereg éves újoncszükségletét a határozatlan, illetve a csak a külföldiek számára biztosított határozott idejű szolgálati idő miatt itt is nehéz felbecsülni. Korszakunk végén a gyalogságnál feltételezhetően jelen lévő 34–35 000 külföldi pótlása a 6 éves szolgálati idővel számolva, éves szinten nagyjából 6000 főre tehető. Ha a hadsereg fennmaradó békeállományának teljes egészét hazainak, tehát határozatlan ideig szolgálónak tekintjük, ami nyilván nem így volt, akkor ez a szokásos 20–25 évvel számolva még további 8–10 000 főt jelentene. A háborús kiegészítéssel kapcsolatban már pontosabb adatokkal rendelkezünk, legalábbis az előirányzott létszámokat tekintve. Az összeíró rendszer bevezetése előtt az örökös tartományokból háborúk idején, éves szinten átlagban 15–25 000 főt állítottak ki, a legmagasabb újonckontingens pedig 40 000 fő körüli volt. Ezt az érintett tartományok a *hétéves háború* (1756–63) utolsó évében produkálták, míg a magyar korona országaiban 1741-ben elrendelt tartományi újoncozás nem egészen 22 000 főt, vagyis az örökös tartományok átlagának megfelelő létszámot tudott akkor biztosítani.¹¹⁶ Az összeíró rendszer bevezetését követően természetesen a hadsereg már több újonccal számolhatott. Így például a *bajor örökösödési háborúban* (1778–79) már 150 000 újonccal, amiből mindössze 10 000 volt önkéntes.¹¹⁷ Mindemellett a szabadságotakkal már egy képzett tartalékkal is rendelkezett a hadsereg, akik behívásával az előírt hadilétszám elvileg önmagában is teljesíthető volt. A hadsereg és a határőrök legmagasabb összlétszáma korszakunkban 400 000 fő körüli volt, amiből a szabadcsapatokat is beleszámítva, valószínűleg legalább 300 000 fő teljesülhetett is. Végső soron a hadsereg pedig még 27 000 tirolai népfelkelővel, valamint 30 000 „nemesi” felkelővel is számolhatott. A valóságban ezek azonban csak egy-egy alkalommal jutottak tényleges szerephez. A tirolai népfelkelés 1703-ban, a tartományt támadó bajor erőket vetette vissza, míg a nemesi felkelés 1742-ben 17–18 000, három évvel később pedig mintegy 10 000 felkelőt tudott kiállítani.¹¹⁸

¹¹⁴ Hochedlinger i. m. 294. o., Müller i. m. 343–344. o.

¹¹⁵ Hochedlinger i. m. 295. o.

¹¹⁶ Hochedlinger i. m. 109–110. o., 293. o., Zachar i. m. 185. o.

¹¹⁷ Vö. Criste i. m. 116. o., 257. o., Zachar i. m. 211–213. o.

¹¹⁸ Hochedlinger i. m. 81. o., Zachar i. m. 184–190. o.

3.5. OROSZORSZÁG

Oroszországban csak a 17–18. század fordulóján került sor állandó hadsereg felállítására, így korszakunk első, közel öt évtizedében az orosz haderő még meglehetősen archaikus képet mutatott. Az állandó hadsereg előtti időkben az egyetlen, békeidőben is fegyverben lévő erőt a *sztrelec* csapatok képviselték, de ezeket is csak milícia jellegű keretek között tartották egyben.¹¹⁹ A *sztreleceket* általában a nagyobb városokban, illetve azok közelében állomásoztatták. Elsősorban helyőrségi szolgálatot teljesítettek, de az állomány tagjai emellett polgári tevékenységet is folytattak, háborúk idején állomáshelyükről ugyanakkor elvezényelhetőek voltak. Kiegészítésük részben toborzással, részben pedig az állomány rokonságának szolgálatra kötelezésével valósult meg, aminek következtében egyfajta örökletes társadalmi renddéváltak.¹²⁰ Háborúk idején a *sztrelecek* mellett még a nemesi lovasság, valamint a különböző ázsiai nomád és kozák segédcsapatok teljesítettek szolgálatot. A nemesség a régi rendnek megfelelően személyesen, illetve földbirtokai arányában kiállított további harcosokkal vonult fel, míg az ázsiai és kozák segédcsapatok autonómiájuk, illetve szövetséges státusuk garantálása ellenében állítottak ki bizonyos létszámú fegyverest, ennek módja azonban nem volt szabályozva.¹²¹

A tradicionális moszkovita erők mellett az 1630-as években jelentek a nyugat-európai zsoldos csapatok mintájára szervezett, úgynevezett „*új típusú ezredek*” (*polki novovo sztroja*). Ezek kiegészítése toborzással, illetve kevésbé szisztematikus módon, a paraszti lakosságnak változó telekszám után történő besorozásával valósult meg, de az is előfordult, hogy egész falvak lakosságából állították fel egy-egy századot. Bár a háborúk elmúlásával az egységeket néhány kivételtől eltekintve feloszlatták, illetve csak a törzset tartották fegyverben, de azáltal, hogy az állomány nagy részét röghöz kötött egyének alkották, a csapatok újjászervezése viszonylag könnyen megoldható volt.¹²² Miután a nyugat-európai tisztek és az általuk megvalósított kiképzésnek köszönhetően a 17. század közepétől már ezek az *új típusú ezredek* képezték a haderő legértékesebb részét, így a moszkvai uralkodók értelemszerűen egyre inkább ennek a fegyveres erőnek a létszámnövelésére törekedtek. Ennek leglátványosabb eleme, hogy az addig külön csapatokban felvonuló nemesség kevésbé tehető rétegeit, fokozatosan az *új típusú ezredekben* történő szolgálatra kötelezték, ahol azok társadalmi rangjukat megőrizve tisztként, illetve lovasként szolgáltak.¹²³ Az *új típusú ezredek* mintájára állították fel az 1680-as években a későbbi reguláris hadsereg

¹¹⁹ A *sztrelecek* eredetileg egy, a 16. század közepén az oszmán janicsárok mintájára szervezett palotagárda volt. Később számuk megnövekedett, így Moszkva mellett az ország többi nagyvárosában is megjelentek. Vö. Black i. m. 120. o.

¹²⁰ Keep, John L. H.: *Soldiers of the Tsar. Army and Society in Russia 1462–1874*. Clarendon Press. Oxford, 1985. 60–72. o.

¹²¹ Duffy, Christopher: *Russia's Military Way to the West. Origins and Nature of Russian Military Power 1700–1800*. Routledge and Kegan Paul Ltd. 1981. 157–159. o. (továbbiakban Duffy 1981.), Stein, F. von: *Geschichte des Russischen Heeres vom Ursprunge desselben bis zur Thronbesteigung des Kaisers Nikolai I. Pawlowitsch*. Hannover, 1885. 24–27. o.

¹²² Duffy 1981. 7. o., Keep i. m. 81–87. o.

¹²³ Frost i. m. 146. o., Keep i. m. 80–82. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

alapsejtjének tekinthető két gárdaezredet is.¹²⁴ A svédek ellen vívott *nagy északi háború* (1700–21) idején ezt újabb ezredalapítások követték, az addig még fennálló *sztrelec-* és *új típusú ezredeket* pedig vagy feloszlatták, vagy reguláris egységekké szervezték át.¹²⁵ A haderőreform keretén belül került sor az új hadkiegészítési rendszer kialakításához is, ez a folyamat azonban a háborúra való tekintettel kevésbé szisztematikusan haladt.

Az új hadsereg kiegészítésére kiadott első uralkodói rendelet még csak a szabad jogállású alattvalók önkéntes jelentkezésével számolt, ezt azonban hamarosan már az *új típusú ezredeknél* is alkalmazott módszer, a birtoktestenként történő újoncsozás váltotta fel. Ennek mértéke ekkor még nem volt egységes, mivel birtoktípusonként (nemesi, egyházi, polgári stb.) eltérő kvótákat állapítottak meg. Ezzel a gyakorlattal csak 1705-ben szakítottak, amikor is minden huszadik háztartás után egy gyalogos, és minden nyolcvanadik után egy lovas újonc kiállítását írták elő. Végül 1720-ban bevezették a népességszámhoz, vagyis a „lelkekhez” igazított kvótaszámítást.¹²⁶ Az 1770-es évekig a kvóták igen változatosan alakultak, majd az egyszerűbb számítás érdekében bevezették az 500 főhöz viszonyított kvótaszámítás rendszerét.¹²⁷ A sorozást általában a 15 és 35 év közötti korosztályokból végezték. Az újoncok kiválasztása első körben az érintett közösségek, illetve a földesurak joga volt, akik szabadon dönthettek arról, hogy kit vonultassanak katonai sorozóbizottság elé. Ennek következtében már helyi szinten is számos lehetőség volt arra, hogy valaki pénzen, lobbival, vagy egyéb módon kerülje el a sorozást, míg mások részleges, vagy teljes mentességet élveztek a katonai szolgálat alól.¹²⁸ A nemességet például a porosz példához hasonlóan, 1762-ig bezárólag csak a szélesebb körű állami szolgálat kötelezettsége terhelte, ami lehetett hivatali, de katonatiszti szolgálat is. Utóbbi esetében a nemes ifjak 16 éves korukban kezdték meg katonai tanulmányaikat, amit általában a gárdaezredekben történő szolgálatvállalással kötöttek össze, majd innen tovább lépve nyerhettek el magasabb rendfokozatot.¹²⁹ A társadalmi jogállás mellett ugyanakkor léteztek területi mentességek is, így például a baltikumi, a finn és az ukrán területekre csak az 1770-es években terjesztették ki a rendszert, de akkor is csak kisebb mértékben. Előbbi kettőből főleg a haditengerészet, míg utóbbiból a könnyűlovas huszárezredek számára sorozták az újoncokat.¹³⁰ Összességében megállapítható, hogy az összeíró rendszer alá vont férfiak, a tulaj-

¹²⁴ Ez a két ezred a későbbi *Szemjonovszkojei-* és *Preobrazsenszkojei-ezred*. Sokáig csak „gyermek-ezredeknak” nevezték őket, mivel alapítójuk, a későbbi *Nagy Péter* gyermekkori játszótársaiból, udvari szolgákból és a környező falvak fiataljaiból azért állította fel ezeket, hogy a *moszkvai sztrelec*ek ellen rendezett hadijátékokon gyakorolja a harcászatot. Vö. Duffy 1981. 10. o., Stein i. m. 39–40. o.

¹²⁵ Stein i. m. 57–58. o., Stevens, Carol B.: *Evaluating Peter's Army: The Impact of Internal Organization*. In: *History of Warfare*. Vol. 14. *The Military and Society in Russia 1450–1917*. Leiden-Boston-Köln, 2002. (147–171. o.) 154–161. o.

¹²⁶ Duffy 1981. 13. o., 38. o., Keep i. m. 104–107. o.

¹²⁷ Duffy 1981. Hartley, Janet M.: *Russia, 1762–1825. Military Power, the State, and the People*. Praeger Publishers. 2008. 26. o., Keep i. m. 145. o.

¹²⁸ Hartley i. m. 29–30. o.

¹²⁹ *Die Kriege Friedrichs (III/4)*. 16. o., Duffy 1981. 42. o., 137–142. o.

¹³⁰ Duffy 1981. 128–129. o., Hartley i. m. 27. o., 43–44. o., Keep i. m. 148. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

donképpen „hadkötelesek” köre, megegyezett a nem kiváltságos társadalmi csoportokkal, ami a gyakorlatban minden olyan alattvalót felölelt, aki nem volt felmentve a legfontosabb állami adó, a fejadó fizetése alól. Ezek a szegény szabad paraszti és városi rétegek, valamint a jobbágyok voltak.¹³¹ Számuk a korabeli összeírások alapján az 1720-as években 5,5 millióra, a század közepén 7,7 millióra, a század végén pedig 17,8 millióra becsülhető.¹³² Ez a korabeli orosz birodalom népességnövekedésével összevetve, beleszámítva a területi expanzió által nyert területeket is, a lakosság 30–40%-át tehette ki.

Rajtuk kívül is léteztek azonban még olyan alattvalók, akik fegyveres szolgálatot voltak kötelesek teljesíteni, esetükben azonban ez a szolgálati kötelezettség teljesen más forrásból fakadt. A „hadakba” szervezett kozákok és ázsiai népek így a korábbi időkhöz hasonlóan, viszonylagos, de fokozatosan csökkenő belső autonómiájuk megőrzéséért cserébe láttak el határőrszolgálatot, illetve háborúk idején bocsátottak változó létszámú segédcsapatot a hadsereg rendelkezésére. A „hadak” adminisztratív ezredekre tagolódtak, melyek adminisztratív kereteit maguk alakították ki, bár a központi kormányzat befolyásának növekedésével egyre több felülről, mesterségesen létrehozott „had” felállításra is sor került. Azt azonban, hogy kik teljesítsenek szolgálatot, továbbra sem szabályozták, de legalábbis elvben, valamennyi férfit szolgálatra kötelezhettek.¹³³ Hasonló elvek alapján szerveződtek az ukrán, valamint Káma-vidéken létesített határvédelmi övezetbe telepített paraszti milíciák is, ezek fölött azonban már közvetlen felügyeleti jogkör gyakorolt a központi adminisztráció. Az ezredszervezetbe tagolt telepések 15 és 30 év közötti férfi tagjai a haszonélvezetre kapott földekért cserébe voltak kötelesek szolgálatot teljesíteni, ennek ideje 15 év volt. A teljes orosz haderőt tekintve egyébként egyedül számukra volt engedélyezve a határozott idejű szolgálat, amely „kiváltságukat” az 1770-es években történő reguláris egységekké történő átszervezésüket követően is megtarthatták.¹³⁴ Az ilyen módon kiegészített fegyveres erők létszámát tárgyalt időszakunkban az alábbi táblázat mutatja:

¹³¹ Hartley i. m. 27. o.

¹³² Duffy 1981. 127. o., Stein i. m. 83. o.

¹³³ Die Kriege Friedrichs (III/4.) 20–21. o., Duffy 1981. Stein i. m. 14–18. o.

¹³⁴ Keep i. m. 277–278. o., Stein i. m. 71. o., 102. o., 117. o., Stevens i. m. 152. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

periódus	népesség (millió)	reguláris	ázsiai és kozák hadak	határvédelmi milícia
1700–25	14–16	B: 133–177 000 (0,9–1,1%) H: 195 000 (1,2–1,3%)	H/B: 40–85 000 (0,2–0,5%)	H/B: 9 000 (0,05–0,06%)
1726–50	16–20	B: 180–190 000 (0,9–1,1%) H: 210 000 (1,1–1,3%)	H/B: 85–100 00 (0,5%)	H/B: 9–27 000 (0,05–0,1%)
1751–89	20–30	B: 190–295 000 (0,9–1%) H: 305 000 (1–1,5%)	H/B: 100–125 000 (0,4– 0,5%)	H/B: 27– 35 000 (0,1%)
B: előírt békelétszám H: az adott periódusban előírt legmagasabb hadilétszám				

Az orosz haderő létszáma és a népességhez viszonyított aránya (5. sz. táblázat)¹³⁵

A létszámadatokat vizsgálva megállapítható, hogy az orosz haderő békelétszáma nemcsak számszerűleg, de a népességhez viszonyított arányok tekintetében igen magas volt. Ez esetben utóbbi adat nagyjából tükrözte a valóságot is, az orosz haderőn belül a külföldiek aránya ugyanis elhanyagolható volt. A hadseregben csak a huszárezredekben szolgáltak nagyobb arányban, ennek a csapatnemnek az összlétszáma azonban még a 10 000 főt sem érte el.¹³⁶ Az előírt béke- és hadilétszámok közötti különbségek nem voltak számottevőek. Ha a békelétszámok teljesültek, úgy tekintettel az orosz összeíró rendszerre, és az ország magas népességszámából fakadóan, a hadilétszámok valószínűleg könnyen teljesíthetőek voltak, erre vonatkozóan azonban alig találkozhattunk értékelhető adatokkal. Itt meg kell jegyeznünk, hogy Oroszország igen tekintélyes rejtett tartalékokkal is rendelkezett, így például a hadsereg a 18. század második felében az ázsiai és kozák hadakba be nem tagoltan még további 75 000, igaz, alacsony harcértékű nomád harcost is számon tartott.¹³⁷ Bár a szolgálati idő a hadseregben határozatlan idejű volt, szerencsés módon azonban a központilag meghatározott kvótarendszeren alapuló újoncozás miatt, viszonylag értékelhető becslésekkel rendelkezünk az éves újonkontingenseket illetően. A már fentebb említett *nagy északi háború* idején (1700–21) éves szinten átlagosan 40 000 főt, vagyis a népesség körülbelül 0,2%-át, illetve az összeírtak 0,7%-át sorozták be a hadseregbe. A háztartásokon alapuló kvótaszámításról a lelkenkénti újoncozásra való áttérést követően a kvóták a század végéig mindig az aktuális szükséglettől függően alakultak. A legmagasabb kvóta minden századik összeírt, a legalacsonyabb pedig minden ötszázadik összeírt besorozását írta elő. Ebből következik, hogy a hadsereg még háború idején is csak a „hadköteles” összeírtak 1%-ának, békeidőszakban pedig 0,2%-ának besorozására tartott igényt.¹³⁸ Számszerűleg átlagosan évi 26–28 000 főt soroztak be, ez a szám azon-

¹³⁵ A táblázatot az alábbi munkákban található létszámadatokat alapján állítottam össze; Die Kriege Friedrichs (III/4.) 13–24. o., Duffy 1981. 73. o., Stein i. m. 83. o., 91–92. o., 112 – 115. o., 134–136. o., 150–151. o.

¹³⁶ Stein i. m.

¹³⁷ Die Kriege Friedrichs (III/4.) 23. o., Duffy 1981. 73. o.

¹³⁸ A kvótákra vonatkozóan Duffy 1981. 38. o., 128. o., Hartley i. m. 26. o., Keep i. m. 145. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

ban csak részben fedi a valóságot, miután nem minden évben rendeltek el újoncozást.¹³⁹ Ha ehhez még hozzáadjuk a határvédelmi milícia esetében előírt létszámok és szolgálati idő alapján számítható további legfeljebb 2300 főt, úgy még így is csak 30 000 főt kapunk, ami a teljes népesség 1%-át tenné ki. A hadkiegészítési rendszer alapján mozgósítható teljes létszám elvileg 465 000 fő körülire becsülhető, ami a haditengerészettel akár az 500 000 főt is elérhette, de miután pontos adataink erre vonatkozóan nincsenek, úgy ezek a számok csak jelzésértékkel bírnak.

KONKLÚZIÓK

A 17–18. századi hadkiegészítési rendszereket vizsgálva megállapítható, hogy azok nemcsak országonként, de még az egyes országokon belül is jelenős eltéréseket mutattak. Pusztán önkéntes, vagy sorozott haderőként gyakorlatilag egyik sem definiálható, miután az országok államszervezete sem volt egységes, ami ilyen módon nem tette lehetővé az egységes hadkiegészítést sem. Amint azt láthattuk, kisebb-nagyobb mértékben, de valamennyi ország esetében léteztek a hadsereg mellett olyan egyéb fegyveres erők is, melyek a reguláris hadseregtől teljesen eltérő elvek alapján szerveződtek. Ezek az esetek többségében középkori eredetű fegyveres intézmények voltak, illetve azok továbbfejlesztett variánsai, melyeket azonban nem minden esetben tagoltak be a hadszervezetbe. Lényeges szempont, hogy a modern szervezőelveknek megfelelő, keretrendszerben fenntartott haderőről, és hosszú távra tervezett, tudatos tartalékállomány kialakításáról egyik ország esetében sem beszélhetünk. Az összeíró rendszereken belül ugyan már megjelentek némiképp ezek a szervezőelvek, és a szabadságot, továbbá a különböző miliciacsapatok bizonyos tekintetben alkalmasak voltak arra, hogy egyfajta tartalékot képezzenek, ezek a tartalékok azonban a későbbi hadkiegészítési rendszerekkel összevetve nem voltak számottevőek. Mindez befolyással volt a korszakra jellemző, a döntő csatákat kerülő, úgynevezett „*methodista*” stratégiai gondolkodásra is. A hadvezetésnek ugyanis figyelembe kellett vennie, hogy a korlátozott humántartalékkal rendelkező hadsereget a fennálló hadkiegészítési rendszerek alapján, egy döntő vereséget követően, gyakorlatilag lehetetlen újjászervezni. A hadkiegészítés módját tekintve, láthattuk, hogy eleinte mindenütt az önkéntesség élvezett prioritást, és a hadkötelezettség, még a maga korlátozott 17–18. századi formájában is csak később jelentkezett. Ez értelem szerűen a nézettel áll összefüggésben, hogy a hadakozás a korábbi évszázadok alatt a nemesség, de legalábbis a kiváltságos társadalmi rendek kötelessége volt, még akkor is, ha ez az álláspont korábban sem fedte a valóságot. A nagy létszámú állandó hadseregek emberigényét pusztán ezekre a rendekre alapozva természetesen nem lehetett kielégíteni; egyre több közrendű, illetve jogilag nem szabad egyén került be a formálódó hadseregek állományába, míg az előkelő rétegek a tisztikarban foglalták el helyüket. Ennek következtében utóbbiakat leszámítva, a fegyveres szolgálat, amely néhány évszázaddal korábban még inkább kiváltság, mintsem kötelezett-

¹³⁹ Keep i. m. 145. o.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

ség volt, elvesztette presztízsét; azt már nem privilégiumokkal és adományokkal, hanem zsolddal és ellátással „honorálták”. Többek-között ennek is tudható be, hogy a hadkötelezettség elvét is elsőként azokkal az egyénekkal szemben érvényesítették, akik a társadalmi hierarchia legalsó szintjén álltak. Emiatt azonban nemcsak a társadalmi elit, hanem a közember sem tartotta sokra a katonaságot. A modern nemzeti eszmék, amelyben a háború és a hadiérdemek igen fontos szerepet játszanak, még csak kialakulóban voltak, az átlagember számára különösebb értéket nem képviseltek, így a 18. század végén megszülető nacionalizmusban rejlő mobilizációs lehetőségeket még nem lehetett kihasználni. A hadseregbe önként jelentkezők többsége sokszor csak a törvény elől menekülve, illetve nehéz életkörülményeiből fakadóan vállalta a szolgálatot. A hosszú, sok esetben élethosszig tartó szolgálati idő, a rendkívül szigorú fegyelmi szabályzatok, valamint az előléptetés korlátai miatt, a katonáskodás nem sok perspektívával szolgált. Mindezek természetesen szintén kihatottak a hadviselésre. A seregeket sokszor arra alkalmatlan személyek vezették, a legénység pedig motiválatlan volt. Ezek a hadkiegészítéssel is jelentősen összefüggő korlátok a *francia forradalmi és napóleoni háborúk* idején realizálódtak. Az új stratégiai gondolkodással megváltozó hadviselés, és annak a hadkiegészítéssel kapcsolatos összefüggéseit tanulmány második részében mutatjuk be.

Kulcsszavak: hadkiegészítés, ezredtulajdonos, milícia, nemesi felkelés, népfelkelés, összeírás, toborzás

Keywords: military recruitment, colonel-proprietor, militia, noble levy, peasant levy, conscription, recruiting

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1) A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Zrínyi Katonai Kiadó. 1974.
- 2) Black, Jeremy: *European Warfare 1494–1660*. Routledge. London and New York, 2002.
- 3) Büsch, Otto: *Militärsystem und Sozialleben im Alten Preußen 1713–1807. Die Anfänge der sozialen Militarisierung der preußisch-deutschen Gesellschaft*. Berlin, 1962.
- 4) Clode, Charles M.: *The Military Forces of the Crown; Their Administration and Government*. Vol. I–II. London, 1869.
- 5) Connolly, S. J.: *Divided Kingdom. Ireland 1630–1800*. Oxford University Press. 403–404.
- 6) Corvisier, André: *Armies and Societies in Europe 1494–1789*. Indiana University Press. 1979.
- 7) Courbière, Wilhelm René de l'Homme de: *Geschichte der brandenburgisch-preußischen Heeresverfassung*. Berlin, 1852. <https://archive.org/details/geschichteederbr00courgooq>
- 8) Criste, Oskar: *Kriege unter Kaiser Josef. II*. Wien, 1904.
- 9) *Die Kriege Friedrichs des Großen*. Theil I. Band 1–3. und Theil II. Band 1–3.
- 10) Donnelly, James S. (ed.): *Encyclopedia of Irish History and Culture*. Vol 1. Thomson Gale. 2004.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

- 11) Duffy, Christopher: *The Army of Frederick the Great*. Hippocrene Books. 1974.
- 12) Duffy, Christopher: *Russia's Military Way to the West. Origins and Nature of Russian Military Power 1700–1800*. Routledge and Kegan Paul Ltd. 1981.
- 13) Dull, Jonathan R.: *The Age of the Ship of the Line. The British & French Navies, 1650–1815*.
- 14) État général des troupes de France sur pied en mai 1748. Paris, 1901.
<https://archive.org/details/etatgeneraldest00vgoog>
- 15) État général des troupes françaises, tant de la maison du roi, qu' infanterie, cavalerie, dragons, troupes légères, milice & invalides. 1753.
https://archive.org/details/bub_gb_BWFAAAAcAAJ
- 16) Fortescue: *A History of the British Army*. Vol. I–XII. Macmillan and Co. London, 1899–1930.
- 17) Gebelin, Jacques: *Histoire des milices provinciales (1688–1791)*. Paris, 1882.
- 18) *Hadtudományi Lexikon*. Magyar Hadtudományi Társaság, Budapest 1995.
- 19) Hajdu Tibor: *A hadkötelezettség és a haza védelmének eszménye a soknemzetiségű Monarchiában*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 2003/1. sz. 32–38. o.
- 20) Hartley, Janet M.: *Russia, 1762–1825. Military Power, the State, and the People*. Praeger Publishers. 2008.
- 21) Hippler, Thomas: *Citizens, Soldiers and National Armies. Military Service in France and Germany, 1789–1830*. Routledge. 2008.
- 22) Hochedlinger, Michael: *Rekrutierung-Militarisierung-Modernisierung. Militär und ländliche Gesellschaft in der Habsburgermonarchie im Zeitalter des Aufgeklärten Absolutismus*. In: Kroll, Stefan – Krüger, Kersten (ed.): *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. Hamburg, 2000. 327–375. o.
- 23) Hochedlinger, Michael: *Austria's Wars of Emergence, 1683–1797*. Pearson Education, 2003.
- 24) Katus László: *A középkor története*. Pannonica-Rubicon. Budapest, 2001.
- 25) Keep, John L. H.: *Soldiers of the Tsar. Army and Society in Russia 1462–1874*. Clarendon Press. Oxford, 1985.
- 26) *Kurzgefasste Stamm- und Rangliste aller Regimenter der Königlich-Preußischen Armee von deren Stiftung an bis Ende 1785*. Berlin, 1786.
<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433007083417;view=1up;seq=5>
- 27) Lynn, John A.: *Giant of the Grand Siècle. The French Army, 1610–1715*. Cambridge University Press. 1997.
- 28) Mjøset, Lars – Van Holde, Stephen (ed.): *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces*. Comparative Research Studies. Vol. 20.
- 29) Murray, Archibald K.: *History of the Scottish Regiments in the British Army*. Glasgow, 1862.
- 30) Müller, Franz: *Die kaiserlich-königliche Armee seit Errichtung der stehenden Heere bis auf die neueste Zeit*. I. Band. Prag, 1845.
- 31) Nagy-L István: *A császári-királyi hadsereg 1765–1815*. Szervezettörténeti és létszámviszonyok. Pápa, 2013.
- 32) *Oesterreichischer Erbfolge-Krieg 1740–1748*. I. Band. Wien, 1896.
- 33) Pajol, Charles Pierre Victor comte le: *Les guerres sous Louis XV*. Tomé VII. Paris, 1891.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2015. VIII. évfolyam 1. szám

- 34) Parrott, David: *Richelieu's Army. War, Government and Society in France, 1624–1642.* Cambridge University Press. 2003.
- 35) Poór János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12.* Universitas. Budapest, 2003.
- 36) Scobie, I. H. *MacKay: An Old Highland Fencible Corps. 1794–1802.* William Blackwood and Sons. Edinburgh and London, 1914.
- 37) Sheppard, Ruth (ed.): *Empires Collide. The French and Indian War 1754–63.* Osprey Publishing. 2007.
- 38) Sicard, François: *Histoire des institutions militaires des Français, suivie d'un aperçu sur la marine militaire. Tome I–IV.* Paris, 1831–34.
- 39) Spiers, Edward M.: *The Scottish Soldier and Empire, 1854–1902.* Edinburgh University Press. 2006. 1–2. o.
- 40) *Stammliste der königlich preußischen Armee seit dem 16ten Jahrhundert bis 1840.* Berlin, 1840.
- 41) Stein, F. von: *Geschichte des Russischen Heeres vom Ursprunge desselben bis zur Thronbesteigung des Kaisers Nikolai I. Pawlowitsch.* Hannover, 1885.
- 42) Stevens, Carol B.: *Evaluating Peter's Army: The Impact of Internal Organization.* In: *History of Warfare. Vol. 14. The Military and Society in Russia 1450–1917.* Leiden-Boston-Köln, 2002.
- 43) *The Annual Register.* London. 1757–1783.
<https://archive.org/search.php?query=the%20annual%20register%20AND%20mediatype%3Atexts>
- 44) Turcsányi Károly – Hegedűs Ernő: *A tüzérség szerepének átalakulása az ipari fejlődés hatására a 18–19. században I. rész.* In: *Hadtudományi Szemle.* 2013. VI. évf. 6. szám. 49–59. o.
- 45) Turcsányi Károly – Hegedűs Ernő: *A gyalogság szerepe az elöltöltő fegyverek korszakában (1648–1866). I. rész.* In: *Hadtudományi Szemle.* 2014. VII. évf. 3. szám. 70–111. o.
- 46) Ujhelyi Péter: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780).* Budapest, 1914.
- 47) Veszprémy László: *Hadügy a kora középkori Nyugat-Európában.* In: *Nemzetvédelmi Egyetemi Közlemények.* 2002. 6/1. 185–196. o.
<http://193.224.76.4/download/konyvtar/digitgy/20021/alt/veszprem.html>
- 48) Wrede, Alphons Freiherr von: *Geschichte der k. und k. Wehrmacht. I. Band.* Wien, 1898.
- 49) Zachar József: *Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században.* Tankönyvkiadó. 1990.
- 50) Zachar József: *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792.* Budapest, 2004.